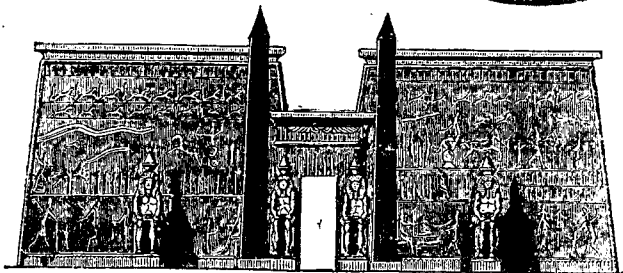

A 100092
Történelmi könyvtár 47. füzet.

Dr. LÁZÁR GYULA.

A RÉGI EGYPTOM TÖRTÉNETE
ÉS MIVELTSÉGE.

BUDAPEST.

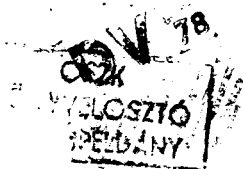
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1878.

100098

ELSŐ FEJEZET.

Bevezetés. — A Nilus. — Az egyiptomiak kora. — A legrégebbi dynastiák. — Cheops, Chefren és Mykerinos. — A nagy gúlák. — Az egyiptomiak társadalma. — Az ötödik és hatodik dynastia. — Korai hanyatlás. — Uj felvirágzás.

Az emberi nem az újabb nyomozások után sokkal régibb, miként az több részről állittatik; s a szentírás időszámítása korán sem állja ki a próbát a tények gyakran meglepő valódiságával. De bármily régi legyen az emberi család fennállása, történelme mégis csak kevés ezredeket számol s akkor kezdődik: midőn az események és gondolatok feljegyzése képek, vagy írásjelek által kezdetét veszi.

Kétségtelen, hogy Ázsia, az emberi nem eme bölcsője látta a legelső emberpárt. Innen indult ki a világ benépesítése, özönlöttek szét minden irányban rajként a fajok és törzsek; s csak midőn természetes szaporodása a kivándorlott családokban megtört, szűnt meg azon jelentősége is, melyel ezredeken keresztül az emberiség történelmében birt vala. A szentírás állítása szerint a vizözönből csodálatosan megmenekült Noah és családja voltak hivatva, a világot új népeességgel látni el. Fiai közül Cham vonja magára különösen figyelmünket; ki, miután tiszteletlensége mi-

att — a keményszivü atya által kiátkoztatik a családból, — földönfutóvá lett, ki sokáig nem tudta, hová tegye le nyugalomra elátkozott fejét.

Cham neve annyit jelent, mint «*forró*» vagy «*forróság*». A szerencsétlen hosszú és fáradalmas bolyongás után a Nilus vidékére vetődött s utódai, illetőleg négy fia közül Kusch, törzsapja lón az aethiopiaiaknak, vagyis az afrikaiaknak s egyiptomiaknak, kik e szerint Noach kiátkozott fia után chamitáknak is neveztetnek. Jellemző, hogy az egyiptomi ősemlékek a szentírás ezen tényével teljesen megegyeznek, s valószínű, miszerint csak az időszámításban mutatkozik eltérés a kettő között.

Cham utódai valának e szerint az elsők, kik az általános özönviz után a békés fejlődés és mivelődés ösvényére léptek; s ezen körülménynek tulajdonitható, hogy legelsők emelkedének az anyagi jólét magasabb fokára. Egyptom, az ősmivelődés ezen csodálatraméltó központja, honnan Babylonia, Assyria, Média, Perzsia, sőt Görögország és Róma mivelődése kiindult, több mint egy tekintetben ébreszti fel az utókor bámulatát. Afrika éjszakkeleti sarkában, kelet- és nyugat felől kietlen pusztaságoktól, éjszak felől pedig a Földközi tengertől határolva, egy többszáz mértföldnyi hosszú, de legtöbb helyütt a torkolat vidékét kivéve alig 1—2 mértföldnyi szélességü völgyet képez, melynek közepén a Nilus hőmpolygeti piszkos sárgás hullámain. S valóban, helyesen mondja már Herodot, Egyptomot a Ni-

lus ajándokának, mert nélküle nem volna más vendégtelen kopár vadonnál, melyben csak a zsákmány után ordító fenevadak találhatnának lakhelyet. Pálmaligeteinek, narancserdeinek, dúsan termő földjeinek és mezőségeinek valódi életére a csodálatraméltó folyam, mely szigorú pontossággal önti el évenként az egész völgyet termékenyítő iszapot hordozó vizeivel, melyek befolyása alatt meseszerű növénygazdagság borítja csakhamar az egész tartományt.

A Nilus évszaki kiáradásait, talán mert hatásaiban oly rendkívüli és következményeiben oly jótékony vala, az emberek sokáig csodának tulajdonították, mig nem a kevésbé kegyeletes, de alaposabb tudományos kutatások behizonyították, miszerint az egész nagyszerű jelenség a legegyszerűbb természettani okokra vezethető vissza. Évenként a nyári napegyen idejében, tehát június havának utolsó napjaiban dagadni kezd a folyam, elején lassan, majd gyorsabban, s nemsokára egy mozgó tóvá változtatja az egész völgyet, melyből csak a jobbról és balról elvonuló hegylánczok s a magasabban fekvő sziklák emelkednek ki, melyek szigetszerű rejtekeibe húzódik vissza az ezen jelenséget megmagyarázható örömmel üdvözlő lakosság. Az áradás három hónapig tart, s szeptember vége felé éri el tetőpontját. Most lassan apadni kezd a víz s decemberben teljesen elvonnult, — s a Nilus ismét régi ágyában mozog. Az árterületeken azonban gazdag, kövér iszapot hagyott hátra. A lakosok most ismét visszatérnek,

hogy termékenyített földjeiket könnyü szerével miveljék. Az aratás február és márczius havakban történik, a déli vidékeken kétszer egy és ugyanazon esztendőben.

A rendes kiáradás okai az abyssiniai felföld fekvésében keresendők; hol a Nilus két ágban ered s Abyssinia alpeseiről, az olvadás és forró-égövi esőzések alkalmával nagy mennyiségű víztömegeket küldvén alá, nemcsak megtölti medrét, hanem magasan túl is emelkedik azon, hogy a különben terméketlen völgyet — a világ leggazdagabb tartományainak egyikévé tegye.

A régi Egyptomról Herodot, a történetírás apja, ki hatodfélszázaddal élt a keresztény időszámítás előtt, — hozta a legelső és sok tekintetben legérdekesebb tudósításokat; műve annál becsesebb, mert az író ritka lelkiismeretessége mellett csak oly tényeket említ, melyeket utazásai közben személyesen tapasztalt, vagy a melyekről a leghitelesebb forrásokból értesült, a papok vagy hivatalnokok által. Mint szemtanu mindenre kiterjeszti ezen mivelte lelkü görög utazó figyelmét; leírása egyszerű, de azért tömött és érdekes, írása tiszta, egyszerű s visszatükrözi az igazságszerető, szellemdús író egész lelkét. Könyve azért sok tekintetben ma is oly becses, mint kétezer év előtt, mit bizonyára csak kevés könyvről lehet mondani; s mióta a tudománynak sikerült, a régi egyiptomi kép és írásjelek olvashatására szükséges kulcsot fellelni, azóta mindinkább meggyőződhetni arról, hogy a classicus görög utazó nem torzított,

nem hamisított, s ezer érdekes tényeket jegyzett fel, melyekben sokáig kétkedett a tudatlan világ.

Herodot szerint a régi egyiptomiak sokáig a legelső embereknek tartották magukat; de midőn Psammetik lett királylyá, a valóság a következő módon került napvilágra. Régiség tekintetében ugyanis némelyek azt állították, hogy a kisázsiai phrygiai nép öregebb az egyptominál. Psammetik király, hogy e kérdést tisztába hozza, parancsot adott, hogy két ujszülött gyermek úgy neveltessék fel, hogy emberi hangot ne halljon egész második életéveig. Ezen idő elteltével azután váratlanul egy pásztor lépett be a gyermekekhez, kik midőn azt megpillantották, kezeiket kinyujtva: *Bekosz, Bekosz*, kiáltással fogadták. A király parancsából összeült bölcsek most kiderítendőek voltak, vajjon mit jelentsen ezen szó, és melyik nép nyelvén? Mert az egyiptomiak előtt ismeretlen volt. Hosszú kutatás után azután kiderült, hogy a *Bekosz* szó a phrygiaiak nyelvén — kenyeret jelent; minek következtében általánosan ellőn ismerve, hogy a phrygiaiak régiebbek az egyptomiaknál, — mit az utóbbiak készségesen be is ismertek. . . . Valószínű, hogy a *Bekosz* szó azért volt ismeretes a gyermekek előtt, mert a táplálékukra rendelt kecske hangjának természetes utánzása vala, mit alkalmuk volt mindennap hallani.

Az egyiptomiak legrégebb történetirója Manethon volt, kinek görög nyelven irt műve azonban kevés töredékeken kívül, melyek reánk ju-

tottak, a tudomány nagy kárára elveszett. Ezen maradványok alapján Egyiptomban a legrégebb időktől — egész a macedoniai világhódító Nagy Sándorig — 31. dynastia uralkodott: 5004. egész 340. Kr. e. — Ezen roppant szám azonban sokaknál nem talál hitelre, s Bunsen és más tudósok azt állítják, hogy a régi Egyiptom története nem régebb 3623 évnél. — Bármint legyen, annyira kétségtelen, hogy Egyiptom mivelődés tekintetében a legrégebb állam; emlékei nemcsak arról tanuskodnak, hogy itt éltek az első bölcsek, kik kutatások és számítások alapján az összes emberiséget érdeklő felfedezésekre jöttek, hanem azt is bizonyítják, miszerint az emberi alkotmányok tartósság tekintetében is jóval felülmulják alkotóik korlátolt idejét.

Az egyiptomi emlékek, melyek gazdag történelmének majdnem egyedüli hiteles kútforrásai, két részre oszthatók fel; és pedig olyanokra, melyek egész történelmére vonatkoznak, s ismét másokra, melyek egyes dynastiákra bírnak fontosabb jelentőséggel vagy érdekekkel. A legérdekesebb ezen emlékek között egy papyrus-tekercs, mely jelenleg a turini muzeumban őriztetik, s mely magában foglalja az első tizenkilencz dynastia fejedelmeinek s egyéb fontos események vázlatos történetét. Az egyiptomi őstörténelem ezen fontos okmánya a tudományos világban az «*ösök csarnoka*» név alatt ismeretes. A felirások oszlopokon és szobrokon, továbbá templomokon s a királyok vagy mások lakházain, valamint a

nagy számban található papyrus kéziratok, melyek közönségesen a temetkezési helyeken fordulnak elő, mind megannyi forrásai a történelmi kutatásnak.

A régi egyptomiak hazájukat chemi vagy feketének nevezték, valószínűleg annak termékeny fekete földje után. A zsidók Mizrajim-nak hívták, míg a görögök Gypti vagy Kupti név alatt ismerték; mi az abyssiniai kopt névre emlékeztet mai napon.

Chemi őslakóinak történelme, Afrikában történt megtelepedésük első idejében ép oly homályos, mint a többi régi népeké; istenek, hősök, szellemek stb. viszik itt az első szerepet; s a nép mint ilyen, vagy nagyon alárendelt hatáskörre szorítkozik, vagy épen nem is emlittetik. Or, Helios, Horus, kétségkívül a nap istene már ezen régi időkben nagy tiszteletben állott; minél fogva az egyptomiak Horus-imádóknak is neveztettek. A nép már kezdetben több törzsre oszlott fel, habár nyelvre és eredetre egy vala. Az uralkodó törzs Ludim vagy Rut név alatt volt ismeretes, ide tartoztak kiválóan a vagyonosak, ezeket követték a Pathruziru vagy déli vidék lakói. A Naphtuim törzs Memphis vidékét lakta, míg az Ananim az egész országban szétszórva találtatott. Később ezen különböző törzsek összeolvadásából származott a tulajdonképeni egyptomi nép, mely elején theokratikus államformával birt, s a főpap volt egyszersmind a fejedelem is; azonban később szigorú monarchiába ment át,

melynek feje a király, nem volt többé pap, hanem katona. Ezen időtől fogva az állam harczias szint öltött magára s míg a harczosok mindig nagyobb kiváltságokra tevének szert, a papok lassankint másodrendűsége szállottak alá.

Ezen nevezetes átalakulásnak intézője és feje Menes vala, ki Herodot bizonyítása szerint a legelső királya volt Egyiptomnak, s a nagyhirű Memphis városának alapítója. Ugyancsak Menes volt az első dynastiának megalapítója is, mely Manethon szerint 253. évig állott Egyiptomban a hatalom élén. Menes számos nagyobb emlékeket hagyott hátra; ő építette a pompás memphisi templomot, melyet Phtahnak, azaz Haephestosnak szentelt; ő szabályozta a Nilusnak addig fékezetlen folyását, mi által nemcsak sok földet nyert meg a mivélésnek, hanem egy nevezetes és fontos művészetnek, a csatornaépítészetnek vetette meg alapját.

A második dynastia 302. évig uralkodott; egyik tagja Kechoosz király hozta be az állattisztelést, különösen az Ápisz kultusát. Siremléke, mely a berlini muzeumban látható, azt mutatja, hogy ezen időben az építészet és szobrászat még gyermekkorukat élték; mert, habár tartóssága el van ismerve, a művészi kivitel mindazonáltal még nagyon gyarló. Említésre méltó azonban, hogy ezen emléken már határozott írásjelek láthatók, melyek lényegesen különböznek azoktól, melyek az első dynastia alatt keletkezének; mi kétségkívül az írás tökélyesbüléséről tesz tanuságot.

A harmadik dynastia alatt oly törvény keletkezett, mely a nőket is feljogosította a királyi méltóság viselésére, mi azt mutatja, hogy a nők Egyiptomban már ezen ősidőkben szabadabb lényeknek tekintettek, mint máshol.

Az első három dynastia története még nem bontakozik ki a meseszerűség korlátaiból, és sok csodákat említ, mint megtörtént tényeket. A királyok gyakran óriások erőben és testi nagyságban, s véghez vitt tetteik ennek teljesen megfelelők.

Azonban a negyedik dynastia alatt (4200. Kr. e.) már több a világosság, az emlékek szaporodnak és jelentékeny tökélyesbülést mutatnak. Ezen korban keletkezett a három legnagyobb gúla (pyramide), melyeket Chufu (Cheops), Shafra (Chefren) és Menkera (Mykerinos) alapítottak.

Cheops, mint a görög írók közönségesen nevezik, nagy sanyaruságot hozott az országra építkezési szenvedélye által; bezáratta a templomokat s megakadályozta az áldozatokat. A népet tömegesen kényszermunkára parancsolta; s míg az egyik része az arab kőbányákban törte a gúla építéséhez szükséges anyagot, a másik egy mesterséges út építésével volt elfoglalva, melyen ama anyagok rendeltetési helyükre szállítottak. A munkára rendelt nép száma ott is, itt is százezerre ment, kik minden három hónapban felváltattak. Egyedül ezen mesterséges út építése, mely 3000 láb hosszú s 10 öl széles volt — tiz évig tartott. Maga a gúla építése további husz évet vett

igénybe; s valódi csapás volt a szolgálai elnyomásban sinlő szegény nép számára. Ezen óriási építmény 3200 lábnyi területet foglal el, s eredeti magassága 460 láb, tehát oly nagy vala, hogy abban a római Szent-Péter-egyház könnyen megférne. Óriási négyszög kőlapok lépcsőzetesen egymásba illesztve emelkednek felfelé mindig keskenyebben, míg végre egy tompa szögben végződnek.

A mű, mely az emberi erő utólérhetlen remekét képezi, a zsarnok uralkodó temetkezési helyül volt szánva, s csak alacsony, rejtett, keskeny magvában képezett egy úrt, melyben a király tetemei tétettek nyugalomra.

Ha ezen rendkívüli művet tekintjük, bámulunk kell az emberi erő kitartását és szívósságát, mely minden akadály felett győzedelmeskedett; s ha tekintetbe vesszük, hogy az egyiptomiaknak a gúlák építésénél csak kötelek és fahengerek állottak rendelkezésükre, s alkalmas gépek használata ismeretlen volt előttük, úgy bámulatunk még inkább fokozódni fog.

Midőn a roppant mű elkészült, egyik lapjára bevésztették a munkások száma s azon összeg, mely fokhagymára, retekre s vöröshagymára kiadatott, mely a munkások között, — kik munkabért nem kaptak, — táplálékul kiosztatott. E szerint az említett élelmiszerek megvásárlására összesen 1600 talentum ezüst, vagyis kilencz millió frank fordítatott. Hát még mennyit tett volna ki a munkabér, ha a nagy munkát szabad emberek végezik vala!

Herodot a zsarnok Cheopsról még egy másik jellemző vonást jegyzett fel, melyről magának Egyiptomban szerzett tudomást. E szerint az utálatraméltó zsarnok saját leányát kényszerítette — női bájjaiból árút csinálendő, meghatározott árért a kéjenczeknek engedni át magát. A meggyalázott királyleány azzal boszulta meg magát, hogy látogatóitól egyenkint még egy követ is kívánt, melyekből apja temetkezési helyének szomszédságában, maga számára ama kisebb gúlát építtette, mely mai napig is látható.

Cheopst, ki állítólag ötven évig uralkodott, fivére Chefren követte, ki nem kevésbé zsarolta a népet mint bátyja; s ki a második legnagyobb gúlát építtette, hasonló nyomasztó viszonyok között.

Ezen óriási művek szomorú tanúságot tesznek azon elnyomatásról, melyben az egész nemzet ezen kegyetlen uralkodók alatt sínlett. — Ezen korszak képezi egyszersmind Egyiptom őstörténelmének fénypontját, melyben az ország roppant és rendkívüli segélyforrások fölött rendelkezhetett. Egyiptom határai ezidő szerint a Nilus deltájától vagy torkolatától egész az első nagy folyamesésig terjedének. — Fővárosa: Memphis, egyszersmind gyupontját képezte a 'sajátságos' nemzeti életnek.

Az említett három gúla, mely Gizeh mellett áll, a mai főváros Kairo szomszédságában, s mely Cheops, Chefren és Menkera temetkezési helyét jelzi, nem egyedüli emléke ezen régi kornak és

uralkodóinak. Mellettük áll a Sphinx óriási kőképe, egy szörny, mely félig ember, félig oroszlán alakjával bír, s mely egy óriási kőtömegből faragva — 170 láb hosszú. A szobor feje 30 láb magasságu, s az egész alak méltó szomszédja a három legnagyobb gúlának. A Sphinx valószínűleg Chefren uralkodása alatt készült, valódi célja nem egészen bizonyos. Számos szobortöredékek is láthatók még, melyek valószínűleg Chefren király emlékének megörökítésére valának eredetileg szánva. Az anyag, melyből ezen emlékek készültek, különböző: diorit, rózsaszínű gránit, basalt, alabastrom stb. egymást váltják itt fel.

Az ötödik dynastia úgy látszik békésebb viszonyok között uralkodott. Az emlékek ezen időből nem oly számosak az uralkodóktól, ellenben a magánosaké szaporodnak, mi azt mutatja, hogy lassankint a nép is kezdette érezni magát. Ugyancsak ezen időkben látunk azonban egy nevezetes intézményt befejezéséhez közeledni, mely az egyiptomi társadalomnak megadta valódi, tulajdonképeni jellegét: a kasztrendszer egy nemének megállapodását.

Már Menes király, a régi Egyiptom mesés alapítója, a kiváltságos papirend meghonosítása által választófalat emelt a nép és az istenek szolgái között; s míg az utóbbiak korlátlan hatalmat gyakoroltak, a nép minden egyéni szabadság nélkül — kénytelen volt előttük meghajolni. — Később, midőn harcziás jellemű uralkodók lerázták a papi fölényt vállaikról, helyettük a harczosokat emel-

ték a hatalom és befolyás polczára, míg a papok azontul másodrendü szerepre valának szánuva. Midőn ekképen már két befolyásos osztálya volt a társadalomnak, természetes, hogy nem nagy időbe került: s az addig megvetett tömeg, a nemzet és nép, hasonlólag több rendre oszlott fel, melyek mindegyike a maga körében ép oly befolyásos tekintélyt képezett: mint a harczosok és papok rendje.

Valószínű, hogy foglalkozás, gazdagság, érdek stb. fontos befolyással voltak ezen rendek vagy osztályok keletkezésénél. A kasztrendszer, mely ekképen Egyiptomban kifejlődött, miként látni fogjuk, nagy hatással volt nemcsak az állam, hanem egyszersmind a család fenállására is.

Az egyiptomiak állami és családi életét legjobban lehet azon emlékekből és felirásokból megismerni, melyek néha lakhelyeiket, de különösen nyilvános épületeiket és síremlékeiket díszítik. Megtudhatni ezekből a család rangját, tagjainak érdemeit és foglalkozását; családi és falusi jelene-tek gyakran meglepő naivságban szólnak hozzánk ezen hideg emlékekről, melyek mégis oly melegen beszélnek — elmúlt századok, kihalt nemzetek s megsemmisült államok legbensőbb életéről. — Az emlékek ezen időben már külsőleg is nagy haladásra mutatnak; csiny és helyes arány foglalják el az előbbi idomtalan és izlésnélküli művek helyét, s minden azt bizonyítja, hogy az ötödik dynastia alatt (Manethon szerint 3950. Kr. e.) élte Egyiptom mivelődésének első aranykorát.

Ezen dynastiának egyik legérdekesebb emléke, mely reánk jutott, kétségkívül azon erkölcs-tan — és törvénykönyv, melyet egy királyi vérből származott aggastyán Phtah-Hotep irt, s mely jelenleg a párisi nemzeti könyvtárban található. Ezen érdekes könyv alapját a gyermeki engedel-messég képezi; s az őskori bölcs gyakran oly meg-lepő igazságokat mond, melyek a sokkal későbbi görögöknek is becsületére váltak volna. «*A fiu, ki apja szavait befogadja — öreg lesz tőlük. — A fiu engedelme-sége apja iránt: gyönyörűség. — Neve, drága apjának, ki nyelvén hordozza azt s közli mind-azokkal, kik az országon keresztül mennek. — Az en-gedetlen tudást lát a tudatlanságban s erényt a bűn-ben; naponkint sokat vétkezik nagy merészséggel s úgy él a bűnben — mint a halálban. A mi a bölcsék sze-rint a halál, az a gonosznak az élet. Mennél tovább halad utain, annál nagyobb terhét viszi magával az átkoknak*».

A hatodik dynastia nem mutat fel nagyobb eseményeket, s a nép a megindult irányban hala-dott tovább. Említésreméltó mindazonáltal, hogy ezen időben az első nő ült az egyptomi királyi székben: Nethaker, kit a görög írók Nitokris-nak neveznek. «*A rózsaaarczú szépség*», «*A győzedelmes istennő: Neith*», miként az udvarias történetírás eme egyptomi Semiramist nevezi, azonban ugy látszik férfias lélekkel birt, mert egy, uralkodása alatt kiütött forradalmat, melynek célja nem volt más, mint a kormányforma megváltoztatása — erős kézzel elnyomott. Később, uralkodása

vége felé, még egyszer felütötte fejét a lázadás, s ezuttal úgy látszik, Nitokris nem volt képes azt lecsendesíteni, mert midőn küzdelmeinek sikertelenségéről meggyőződött, — saját kezével vetett véget életének. Vele végződött a hatodik dynastia; s Egyptom története, mely eddigelé szüntelen haladást mutatott, most egyszerre komoly sötétségbe burkolózik; s a következő négy dynastia, egész a tizenegyedikig a süllyedés és hanyatlás szomorú korszakát jelzi, melyben nemcsak megakadt a szépen megindult mivelődés, hanem a nemzetet egy ideig a megsemmisülés örvénye felé terelte.

Hogy mi okozta ezen veszedelmes változást, mily elemek akasztották meg Egyptom fejlődését ezen hosszú, mintegy 250 évig tartó időközben, nem lehet világosan kideríteni. Az emlékek hallgatnak, vagy jobban mondva egészen hiányoznak ezen időből. Nem lehetetlen, hogy idegen, ismeretlen népek rontottak be a gazdag országba, s miután lakosait erőszakkal elnyomták, — kezükhez ragadták a hatalmat, melyet vaskezekkel harmadfélszázadig tartottak fenn. Megmagyarázható, ha ezen megalázó korszak felett némán mennek keresztül a hazafias érzelmű nemzeti írók. Ezen korszakból eredő sírokban eszközlött kutatások kiderítették: hogy a mumiák fejei nevezetesen eltérést mutatnak fel, mi ismét arról tanuskodik: hogy ezen időben valóban idegen elem tolakodott be a Nilus völgyébe s folyt be a nemzet életére.

Ha Egyptom mivelődését, s állami ugy, mint családi életének kifejlődését tekintjük egy korban, melyben a többi világ még vak tudatlanságban és korlátlan vadságban élt, csodálkoznunk kell egy nép leleményességén és életrevalóságán, mely ugyszólván önmagából fejlett ki; s melynek nem állott rendelkezésére más népek és államok története, melyből tanulhatott, s melyek utánzásából magának szükséges alkotmányát megteremthette volna. Tizenkilencz századon keresztül Egyptom az egyedüli állam volt a világon, mely törvények által kormányoztatik vala, melyek hiányosságuk daczára alkotóik bölcseségéről tanuskodnak.

Ezen törvények nem kedveztek ugyan a népnek, alapjuk aszolgai engedelmesség vala, melylyel mindenki a királynak, mint a föld és az ég urának tartozott. De mig a népet magát elnyomták, nem akadályozták meg annak mivelődését és haladását egy irányban, mely ép oly eredeti mint sok tekintetben nagyszerű vala. Görögország, mely két évezreddel később lépett a magasabb mivelődés ösvényére, melylyel nemsokára az egész világ szellemi haladására befolyt, — ez időszert versenytársa sem lehetett Egyptomnak, s valóban igazuk volt azon egyptomi papoknak, kik az atheni törvényhozó Solonnal való érintkezésükben visszaemlékezvén őseik hatalmára és nagyságára, azt mondák: «Ti, görögök és a többiek mind csak gyermekek vagytok!»

Egyptom saajtszerü fekvése egyszerismind

sajátszerű fejlődést hozott magával, mely mindenben eltért a többi népek mivelődési menetétől. Nem csoda, ha ezen különlegességében művészete is osztozott vala; mely minta nélkül a gyermekies formákból lassankint az arányok legszigorubb tökélyére emelkedett. S míg az uralkodók, hatalmuk elvitázhatlan tudatában gyakran a legkérlelhetlenebb kegyetlenséggel zsákmányolták ki alattvalóik physikai erejét, sokszor csupán azért, hogy szeszélyes hajlamaiknak hódoljanak; addig a nép, megszokva az igát, nem szűnt meg a maga természete és hajlama szerint törekedni a tökélyesbülés után; mi annál rendkívülibb, minthogy máshol a zsarnoki elnyomatás közönségesen megakasztja a szellemi fejlődést, vagy legalább érzékeny pangást idéz elő.

A következő dynastiák alatt, — egész az idegen pásztorok betöréseig a nemzeti élet újból feléledt; új emlékek új életről tesznek tanuságot, — s Egyptom újból és ismét két évezreden keresztül a legelső kulturállama volt a világnak.

MÁSODIK FEJEZET.

Egyptom középkora. — A tizenegyedik dynastia. — Emlékek. — Újabb hanyatlás. — Az első idegen uralom. — Belviszályok. — Egyptom újabb története. — A hódítások korszaka. — Nagy uralkodók. — Vallási reform. — A Rhamessidák.

A tizenegyedik dynastiával, mely Manethon számítása szerint 3064 évvel Kr. előtt veszi kezdetét, egy új korszak kezdődik Egyptom törté-

nelmében, mely a középkornak is nevezetik. A megelőző négy dynastia alatt ugy látszik az ország függetlenségével egysége is elveszett, — s Felső-, Közép- és Alsó-Egyiptomban különböző királyok parancsoltak. Ezen fontos korszak Entef királylyal kezdődik, ki véget vetett a részuralomnak s ismét egyesítette a birodalmat.

De Memphis, eddig a királyok székhelye, ugy látszik ezen időkbén, valószínűleg politikai magatartása következtében, másedrendű szerepre süllyedt le, mert a tizenegyedik dynastia fejedelmei Felső-Egyiptomban a százkapus Thebában ütötték fel székhelyüket.

Ez időszerint a tulajdonképeni Egyiptomtól, vagyis a Nilus első esésétől egész az abyssiniai fensikig egy független birodalom terült el, mely nem ritkán fegyvert kényszerített az egyiptomiak kezébe, erőszakos betörései miatt. Ujabbán ezen állam nyugtalan aethiopiai lakosai még veszélyesebbek lőnek s többször beavatkoztak a szomszéd ország ügyeibe. De *Entef*, ki az állam egységét helyreállította s e miatt népétől «*Nagy*» melléknévvel tiszteltetik meg, nem nézte nyugodtan ezen hivatlan beavatkozást, s egy erős had élén betört az ellenséges országba, megverte egy döntő ütközetben annak királyát, — s országát elfoglalván, a magáéval egyesítette.

Ezen háborúk közben és azok után Egyiptomban ujból felvirágoztak az ipar és művészet, a nyilvános élet minden részeiben uj és kedvező lendület állott be, — s már a tizenkettedik dynas-

tia alatt — második fénykorát élte az ország, melynek csak a nemsokára bekövetkezett betörése egy harcziás pásztornépnek vetett véget. — Nehéz napokra virradt most Egyiptom; gazdagsága, művészete elenyésztek a barbár, de vitéz nép alatt, melynek királyai *Hykszosz* név alatt több mint 500 évig tartották a Nilus völgyét elfoglalva.

Hogy voltaképen kik voltak ezen harcziás jövevények, nem tudni biztonsággal; de nem valószínűtlen, miszerint a turáni mélyföldről ide vetődött szittya népek valának, kik egy időben a mesopotamiai tartományokat is meghódították. A Hykszosz, vagy pásztoruralom alatt nemhogy nagyobb emlékek nem keletkeztek, hanem a meglévők közül is többek megcsontkittattak vagy épen elpusztultak.

A tizenkettedik dynastia aránylag a leggazdagabb volt — nagyobb emlékekben. Amenemha király legcsodálatraméltóbb alkotmánya a mesterséges Moeris tava volt, mely a Nilus vizének feleslegét fogadta be, hogy vizszűk évszakban a királyi kertek öntözésére megkivántató vizet szolgáltatassa. Leggazdagabb volt azonban ezen korszak faragványokban és nemes izléssel készült siremlékekben. A legkeményebb anyagok: mint gránit és basalt a legnagyobb gyengédséggel használtattak fel az egyiptomi szobrászok által, s műveik, melyek reánk jutottak, azon rendkívüli tökélyről tanuskodnak, melynek a művészet ezen kényes ága örvendett.

A mostani Beni Hassan nevű falu közelében mai napig láthatók a csarnoksírok, melyekben legtöbbször még a falifestmények is épek és felismerhetők. Ezen sírok közepette lehet legjobban megismerni az egyiptomi életet. Egyike ezen képeknek különböző háziállatokat mutat a legelőn, míg a földek szorgos emberek által műveltetnek; a mezei gazdaság eszközei itt ugyanazok, melyekkel mai napig a mohamedan fellah, vagy egyiptomi földműves a földet műveli, pedig majdnem öt évezred fekszik a kettő között! Aratás, kévekötés, csépelés stb. a halottjóságairól és gazdagságáról szólnak hozzánk; s tudjuk, hogy egy gazdag földesúr hamvai előtt állunk. Egy másik képen a hajózás különféle nemeivel találkozunk; a csolnaktól egész a nagy tengeri gályáig akadunk itt mintáira a hajdani hajóknak. A sír birtokosa kétségtelenül gazdag hajótulajdonos volt, kik tudvalevőleg Egyiptomban saját rendet vagy kasztot képeztek. Ismét a másik képen maga a boldogult szól az élőkhöz, elmondja, hogy mint tábornok sokat járt Aethiopiában s gazdag aranyszállitmányok őrizetével volt megbizva. Mint egy tartomány helytartója a következőket mondja: «Tartományom minden irányban szép vetésekkel dicsekvék; éjszakaon úgy, mint délen. Köszönő iratokat kaptam még a királyi udvartól is, azon kitűnő szépségű hizott marhákért, melyeket adó fejében beszállítottam. Alattam nem fordult elő sohasem lopás. Magam is dolgoztam, de velem együtt az egész tartomány nagy tevékenységet

fejtett ki. Sohasem bántottam meg egy gyermeket sem, nem sérteték vagy károsodék meg általam *egy* özvegy sem; s a halász vagy pásztor általam sohasem zavartaték meg békés foglalkozásában. Az én időmben sohasem uralkodott a tartományban kenyérhiány; s még a szűk esztendőben is gondoskodtam kenyérről. Egyenlően szolgáltattam mindig igazságot a gazdagnak úgy, mint a szegénynek». — Hasonló vallomásokkal s öngazoló siriratokkal gyakran találkozunk a régi Egyptom ezen Nekropolis-ében, vagy halálvárosában.

A Hykszosz vagy pásztoruralom megszüntetésével azt hinnők, mintha Egyptom újabb felvirágozásnak ment volna eléje, de ez nem így volt; s mintha az idegen barbárok hosszú uralma minden nemzeti érzületet kitépett volna a nép szívéből, azok elűzetése után a féktelenség és pártviszály mindig nagyobb szakadást idézett elő a nép között, mely immár nem önállóságának visszanyerésén, — hanem saját pusztításán dolgozott. Nyugtalanságok, pártvillongások, forradalmak napirenden voltak, s a meglazult fegyelem legkárosabb következménye a nemzeti szakadás volt, mely a birodalom egységének hosszú időre véget vetett.

A tizennyolczadik dynastia Egyptom újabb történelmének bevezetőjeként áll előttünk. Ezen harmadik korszakában gazdag történelmének, világhatalommá fejlődött Egyptom; uralkodói, kik eddigelé természetes határai között maradtak a

Nilus völgyének, most egyszerre Azsia felé fordították szemeiket, melynek meghódítása sokáig eszményképen lebegett előttük, s melynek megvalósításában nem kimélték sem kincseiket, sem alattvalóik életét. Valószínű, hogy míg ekképen fegyvereiket idegen országokba vitték, egyuttal megakarták akadályozni újabb, harczias népek betörését saját országukba.

A legelsőek, kik az egyiptomiak ellenséges haragját magukra vonták, éjszakkeleti szomszédai voltak, kik semita nomadok, Syria ezen elrejtett vidékét lakták s a kanaaniták uralma alatt állottak. Amenhotep király a tizennyolczadik dynastiából ezen nomádokat nagyobb részben legyőzte s adófizetővé tette. Azonban ezen erőszakos fellépése által szomszédai ellenében természetesen magára vonta a hatalmasabb népek és uralkodók haragját, s most szó sem lehetett többé békéről, s alig végződött be egyik háboru, már a másik vette kezdetét, mignem a hódítások nagyobb mérvben megindultak s az egyiptomiak fegyverét ép oly ismertté mint rettegetté tevék Ázsiában.

I. Thutmesz király, ki Amenhotep trónutódja volt, a hadsereget egészen újból szervezte, s behozta a lovasságot, mely eddigelé Egyiptomban ismeretlen volt. Ily czélből a Nilus deltájában nagy méneseket alapított, melyek csakhamar ellátták egész Egyiptomot lovakkal, sőt nemsokára fontos kiviteli czikket is képeztek. — Ugyancsak I. Thutmesz egész Damaskusig előre hatolt Syriá-

ban; s miután ezen gazdag várost hatalmába ejtette, Syria nagyobb részének urává lőn.

Damaskusból Assyria ellen fordult, s győzedelmes seregével átlépven az Euphrátot, hatalmát a mesopotámiai tartományokra is kiterjesztette. Alatta vette kezdetét Egyptom valódi világoralma, mely Aethiopiától és Abyssinia felföldjétől a Nilus torkolatáig, innen pedig az Euphrát völgyéig terjedett. Thutmesz mindenütt, a hová eljutott győzedelmes utjában, diadaloszlopokat és emlékeket állított fel, melyek Egyptom hatalmát s uralkodóinak dicsőségét hirdették a világnak. Őt követte fia II. Thutmesz (1600 évvel Kr. előtt), ki ugy látszik csak rövid ideig uralkodott, s kiről az emlékek csak keveset mondanak. Mindazonáltal ő fejezte be Aethiopia, a szerecsenország teljes meghódítását.

II. Thutmesz halálakor fia és örököse III. Thutmesz még csak gyermek volt s helyette a kormányt erélyes és tehetséges nővére Hatazu vezette; és pedig oly szerencsével, hogy alatta a máris nagy kiterjedésű birodalom nemcsak területileg, hanem vagyoniilag is méginkább növekedett. Szerencsés háborukat vívott Ázsiában és Afrikában, s mindenütt, a hol megjelent: *«meghajoltak előtte a népek»* mint a felirások mondják. Nethaker és Hatazu a régi Egyptom történetében ép oly fontos szerepet játszottak: mint a legerősebb uralkodók. Midőn III. Thutmesz elérte nagykorúságát, maga vette át derék nővérétől a kormányt, kinek azonban még azontul is jelenté-

keny befolyása maradt fenn az állam ügyeinek vezetésében.

III. Thutmesz alatt érte el Egyptom hatalmának és dicsőségének tetőpontját; *«ott jelölé ki birodalmának határait, a hol akará»*, mondja azon idők udvarias, de ez esetben mégis hű történetírója. Uralma kiterjedett a mai Abyssinia, Sudán, Nubia, Syria, Mesopotámia, Arábia, Yemen és Kurdistan-ra, s kétségtelen, hogy 1500-ban Kr. előtt Egyptom volt a világ leghatalmasabb állama.

Ily nagy kiterjedésű, számos idegen népektől lakott országokban nem volt könnyű feladat az uralkodói hatalmat és tekintélyt, mi *egy* vala, fenntartani; lázadások s egyéb nyugtalanságok ennél fogva napirenden voltak. Így a kanaaniták Syriában fellázadtak az egyptomi uralom ellen, de III. Thutmesz erős kézzel vetett véget a lázadásnak s annak intézőjével éreztette egész szigorát, míg a nép iránt bölcs elnézést tanusított; mi kétségkívül ép oly nemes mint eszélyes gondolkozásról tesz bizonyosságot; és pedig egy oly időben, melyben az eféle gyengédebb erények csak nagyon ritkán fordultak elő s az erőszak majdnem mindig győzedelmeskedett a kedély gyengédsége fölött.

Elképzelhető, hogy oly kitűnő uralkodók alatt, kik I. Thutmesz óta ültek a Pharaok trónján, a miveltség is nevezetes előhaladást tőn, s valóban sehol sem lehet egy kitűnő uralkodó befolyását a népre és annak erkölceire és mivelődésére inkább észrevenni, mint Egyptomban, hol a fejedele-

lem minden halandó és halhatatlan tulajdonságokkal azonosult egyéniség volt, ki jóban vagy rosszban, de mindkét esetben eszményképen állott népe előtt. Hatazu fényes uralkodásának számos jeleivel találkozunk még ma is. Két hatalmas obelisk* közül az egyik, melynek magassága 90 láb, ma is épen áll fenn a Karnak melletti romok között. Theba romjai között szemlélhetők egy gyönyörű templom megrongált falain azon képek és domborművek, melyek ezen jeles uralkodónó tetteit mesélik el. Hasonló művekről olvasható, miként hozták a távol lakó idegen népek adójukat Egyiptomba, mint fogadtattak a királytól, s miben állott az adó. Ismét más domborművek a király, III. Thutmesz hadjáratait örökítik meg s elmondják, hány idegen fejedelem tette porba fejét az egyiptomi felség előtt; s hogy bánt el velük a győzelmes isten király.

Mint minden igazi hódító, — III. Thutmesz is meghagyta a legyőzött népek nemzeti kormányát, nem zavarta azokat szokásaikban és erkölcsükben, — s míg a királyokat saját belátása szerint nevezte ki vagy távolította el, egyszersmind engedelmes eszközöket látott bennök, kik megelégedének a hatalom külső fényével. Nevezetes, hogy a legyőzött királyi családok ifju nemzedékét — mindig magával vitte Egyiptomba s ott egyiptomi nevelésben részesíté, s csak egyen-

* Csúcshözű szobrok — egy darabból faragva.

kint és akkor küldé azokat vissza hazájukba, ha ott az uralkodói szék megürült. Így tett Róma is hatalmának tetőpontján s kétséget sem szenved, hogy ez által többet használt, mint az erőszakkal.

III. Thutmesz alatt nemcsak szárazon, hanem a vizen is győzedelmeskedének a pharaonok. Tengeri hada elfoglalta Cyprus és Creta szigeteket; sőt a távoli kis-ázsiai partok egy részét is adófizetőjévé tette; nemkülönben ellátogatott Görögországba, mely ekkor még mesés hőseinek homályos korszakát élte s alig vonhatta magára az egyiptomiak hódítási vágyát, de mindenütt a hová a tengeri had eljutott, feltüzte Egyiptom győzedelmi jelvényeit.

Hogy III. Thutmesz alatt nyugat felé is legnagyobb kiterjedését érte el Egyiptom, bizonyítják azon emlékek, melyek ujabban Algier környékén fölfedeztettek, s melyek szigorú vizsgálódás után III. Thutmesz király győzelmi emlékeinek bizonyultak. Ennyi hatalom, ennyi dicsőség nem maradhatott befolyás nélkül azon népre, mely azt véghez vinni segíté; s mindenütt, a hová ezen időből tekintünk: virágzást, anyagi jólétet, erkölcsi és szellemi emelkedést tapasztalhatni, melyek az emlékekben tartós és nagyszerű hirmondókra találtak.

III. Thutmesz közvetlen utódai erélyes kézzel tartották fenn a rendet az egész roppant kiterjedésű birodalomban; a lázadásokat, melyek időről-időre különböző helyeken előfordultak, erős kézzel leverték s így még hosszú ideig megőrizték

fajuk fölényét a többi népek felett. A mai Luxor melletti óriási templomromokban található feliratok a következőleg hirdetik a király hatalmát és felségét. *«A király felsége, Horus a napisten, a kos, mely fegyverének erejével uralkodik és megsemmisíti az ellenséget. Ő Felső- és Alsó-Egyiptom királya, korlátlan ura, a nap fia, ki minden országok fejeit leveri ellenállhatlan erejével, mert egy ország sem állhat ellen haragjának. Dicsőségesen halad előre s gyűjti maga körül a győzelmet, mint Horus-Isis fia, mint a nap az égen. Legerősebb várait is letiporja. Egyiptomnak adófizetőjévé teszi vitészsége által valamennyi országot és népeket, mert ő mindkét világnak nagyura s a nap fia».*

IV. Amenhetep királyt az emlékek rohanó harci kocsin ábrázolják, melylyel Ázsia népeit eltiporja; kocsijában van kivüle még két leánya is, kik fölfegyverezve apjukkal versenyeznek vitészségben és harci ügyességben. Az egyiptomi amazonok szép testi külsővel birnak. Sajátságos, hogy ezen király arcza semmit sem hasonlít a többi egyiptomiakéhoz, mintha nem azon fajból származott s idegen lett volna. Alatta dúlt Egyiptomban a legelső vallásháború, melyet maga a király idézett fel vallási ujitásai által.

IV. Amenhotep ugyanis szakított őseinek és népének régi vallásával s a sok-istenimádás helyett *egy* felsőbb lény tiszteletét kívánta meghonosítani, mely a nap által lett volna képviselve. *Atan*, az új napisten, kinek legelső híve és főpapja maga a király volt, nagy szigorral lépett fel

Egyiptomban. A templomok mind bezárattak. *Amun* s a többi istenek nevei eltöröltettek, sőt az emlékekből is eltávolítottak; s mindazok, kik az új istennek engedelmeskedni vagy benne hinni vonakodtak, a király által keményen büntetettek. Amenhotep, hogy az új istenség tekintélyét méginkább emelje, megvált családi nevétől is, és vonatkozással az általa pártfogolt istenre, azontúl *Chuen-Atan* nevet viselt, mi annyit tesz: mint «*a nap fénye*». A király elhagyta a pompás Thébát, őseinek fényes székhelyét, s magának és az új istennek egy másik fővárost építtetett, melyet nagyszámu, részben pompás templomokkal látott el, de a mely halála után csakhamar elhagyatva állott; s ma csak nagy kiterjedésű romjaiban beszél egy reformáló király hatalmáról.

Ugy látszik, hogy a király újítási törekvéseiben nem kis része volt édes anyjának, kit a történet Tája néven említ, s ki szobrai és képei után ítélve, nem volt egyiptomi hölgy. Tája szőke hajjal, kék szemekkel és piros arcczal rajzoltatik, mi kétségtelenné teszi idegen származását. Talán azon idegen, Görögország felől oda beköltözött népből való volt, mely azon időben még a Nilus deltáját lakta. Nem hihetetlen, hogy a Gosen tartományban a tizennyolczadik dynastia alatt letelepedett izraeliták vallási nézetei is befolyással voltak Amenhotep reformszándokaira; s *Atan* valószínűleg az izraeliták Adonai-ja; s tudjuk, miszerint a vallási nézetek s az egyisten fogalma ezen időben még sehol sem vala tisztáz-

va, s hogy az *egy* nap talán a legelső alkalmat szolgáltatta az *egy* isten eszméjére és imádására.

A vallásújító király halála után nagy nyugtalanságok ütöttek ki az országban, melyek részben azon reformok következtében kaptak lábra, s melyek célja nem volt más: mint a régi állapotok helyreállítása. — Ezen nyugtalanságok mélyen megingatták magát a királyi tekintélyt; aláásták a tiszteletet a Pharaok intézkedései iránt, s a mily nagy remények között vette kezdetét a 18. dynastia, oly szomorúan végződött 1462-ben Kr. előtt, miután 241 évig tartotta fenn magát.

A tizenkilencedik dynastia alatt nem mutatkozik sülyedés; sőt néhány erélyes uralkodó alatt a királyi tekintély újból helyreállott. Azonban a nagy kiterjedésű idegen országok ez időszert már nagyon bizonytalan birtokot képeztek. Kivált az ázsiai tartományokban gyakoriak voltak a lázadások s az adó fizetése több oldalról megtagadtatott. I. Rhamses, a tizenkilencedik dynastia legelső uralkodója, erélylyel ragadta meg ugyan a kormány gyeplűjét, de uralkodása sokkal rövidebb volt, hogysem nagy birodalmában mindenütt helyre tudta volna állítani a régi rendet.

I. Rhamseset követte fogadott fia I. Sethi, kit a görögök Sethos-nak neveznek, s ezt fia II. Rhamses. — Sethi nem volt egyiptomi származású, arcának szépsége és szabályossága arra

mutat, hogy idegen nép gyermeke volt; s egy legújabbán fölfedezett emlék valóban azt bizonyítja, hogy ezen kitünő fejedelem nem volt más, — mint a pásztor-uralom idejéből a Nilus deltájában visszamaradott ázsiai hódítók utódja. — Már azon körülmény, hogy mint idegen az egyiptomi trónra kerülhetett, ezen férfiú rendkívüli jelleme mellett tanuskodik.

Sethi-Merem-phtah, azaz *«istenek kedvence»* egyike volt Egyiptom legkitünőbb uralkodóinak: hatalmas mint hadvezér s nagy mint építész. Alatta épült Egyiptóm egyik csodája, az 500. láb hosszú Osiris templom Abydos-ban, valamint azon óriási oszlopcsarnok Karnakan, melyről később még szólni fogunk, s melyen többen ntódai közül dolgoztak, s mely még ma is magára vonja romjaiban az idegen bámulatát. Ezen csarnokban szemlélhetők azon képek is, melyek Sethi hadjáratairól szólnak. Az egyikén megfékezi a nyugtalanzkodó pusztai lakosokat. A másikon meghódolnak neki Örményország fejedelmei; ismét másokon nagy csaták szemlélhetők, melyek mind a nagy Pharaó győzedelmével végződnek. A karnaki oszlopcsarnokban található képek ennél fogva a legfontosabb történelmi jelentőséggel bírnak.

Utána II. Rhameses, a görögöknél Sesostris, foglalta el a Pharaok trónját, midőn alig volt 20 éves, s valamennyi uralkodó között legtovább kormányzott, mert uralkodása nem kevesebb, mint 67. évig tartott. Nem volt oly nagy hadve-

zér mint apja, de erre nem is volt oly nagy szükség; mert Sethi uralkodása vége felé teljes békében és biztonságban hagyta hátra a birodalmat örökösének.

Annál inkább kitűnik II. Rhamses mint építő. Neki tulajdonítottatik az Abu-Simbel melletti óriási barlangtemplom, a nagyszerű Rhamesseum Thébában, s számtalan más emlékek; reá emlékeztetnek ma is óriási szobrok Memphis és Tanis romjai között. Építkezéseinél nem szoritkozott saját alattvalóira, hanem nagy hasznát vette az idegen hadifoglyoknak is, valamint az izraelitáknak, kik alatta és parancsolatából a Déltában két új várost építettek.

A görögök, s ezek között a lelkiismeretes Herodot is, ezerféle mesét költöttek és terjesztettek Sesostris-ról, azaz II. Rhamses-ről, kit mint legnagyobb hódítót állítottak olvasóik elé, ámbar II. Rhamses többszörös szerencsés hadjáratai daczára ezen kitüntetést nem igényelheti; a birodalom már apja alatt elérte legnagyobb kiterjedését, s minden mit fia tett, ezen határok épségbentartása volt.

Ezen mesék között olvassuk, hogy II. Rhamses nem elégedvén meg apai örökségével, elöntötte hadaival egész Kis-Ázsiát, a Bosporuson hidat veretett s roppant számú seregével átkelt az európai Thrákiába; hol azonban az éghajlat és egyéb körülmények határt szabtak hódításainak. Ezen állítólagos hadjárat kilencz évig tartott; s utána kincsekkel és roppant számú hadifoglyok-

kal megrakodva tért vissza a «Nagy» Sesostris afrikai birodalmába. — De a mese még ezzel sem elégedik meg; Sesostris Thrákia után — Perzsiát, sőt Indiát is meghódítja, — s mindenütt tartós alapokra fektette uralmát!

Mindezen állításokat az újabb kutatások teljesen alaptalanoknak bizonyították. II. Rhamses nem volt hódító, habár harcziás fejedelem; a birodalom alatta nem nagyobbodott s háborúi inkább védelmi, mint támadói jelleggel bírtak. Thrákia, Perzsia, India pedig sohasem látták az egyiptomiakat.

Kétségtelen mindazonáltal, hogy Rhamses személyesen ép oly rendithetlen vitéz volt, mint bármelyike számos bajnokainak. Egy alkalommal, midőn a Libanon alatt harczolt a lázadók ellen, az Orontes folyó közelében elvágatván sergének nagyobb részétől, csekély számú testőrei kíséretében nagy veszélyben forgott, melyből, midőn kísérői is elhagyták, csak személyes bátorsága vághatta ki. A költőies egyiptomi történetírás e válságos helyzetet a következőképen beszéli el: «*A gyalogosok és a szekérbajnokok már ingadozni kezdenek az ellenség előtt, mely az Orontes balpartján állott. Ekkor megragadta a nap fia, ki miként Month isten teljes életerejében uszott, a harcz jelvényét, s így felvértezve, hasonló vala Baál-hoz, hatalmának délpontjában. Leugrott harczi szekéréről, a nyomorult ellenségre rohant, egyedül és senkisem vala közelében. Kétezer ötszáz harczi szekér vette most körül egyszerre, s az ellenség legbátrabb vitézei mind reá rontottak, va-*

lamint segélyhadaik. Mindegyik szekéren három harcos volt, a király körül pedig senki, sem vitézei, sem íjjászai . . . De a király nem retteg s így kiált fel: *Ijjászaim s vitézeim mind elhagytak, senki sincs itt, hogy oldalam mellett harczoljon . . . Vajjon mi a szándoka Amun atyámnak velem? — Nem az ő parancsából ragadtam-e fegyvert? Nem az ő tanácsa vezérelte-e eddig minden lépésemet? Nem raktam-e meg templomait gazdag kincsekkel? Harminczezer ökröt áldoztam Amunnak, s pompás templomokat építettem számára s örökké zöldelő fákat ültettem neki. — Hozzád fordulok most atyám! Ime idegen népek ellenséges hadainak sokasága közé keveredtem, — s nincs senkisémmel körülem, ki nekem segítsen. Ijjászaim és vitézeim elfordultak tőlem, midőn hozzájuk fordulék, egyikök sem hallott, midőn segélyért kiáltoztam . . . De én inkább Amon-ban bízom, mint milliónyi íjjászban, millió kocsibajnokban, mint tizezer fiatal hősből, ha mindjárt mind ellenem esküdtek volna is! Az emberek támadásai semmisék, Amun mind elpusztítja őket» . . .*

S valóban, az ifju király nem csalódott hitében, Amun segítségére jött, midőn oly erővel látta el, minővel addig ember még sohasem birt; s Rhamses ezen harczban mint isten harczol ellenségei ellen; legyőzhetlen, elpusztíthatlan vitézséggel és megsebezhetlen testtel. Az ellenséges hadak bámulva vesztegelnek egy ideig ennyi vitézséggel szemben; azután reá rontanak ismét a hőskirályra. De Amun oldala mellett küzd, a támadók mind vérbe és porba hullanak előtte, így tör magának utat az ellenség sorain keresztül, mely

lassankint hátrálni kezd, mintha érezné az isten karját, mely láthatlanul a királylyal vala . . . S most lassankint gyülekezni kezdenek szétzüllött testőrei, és segélyére sietnek a királynak, s megszegyenyítve annak példátlan vitézsége által, égnak a vágytól — magukat uruk szemei előtt kitüntetni. — Az ellenség most futni kezd, de nyomában a király, ki még mindig öldöklő angyalként pusztit soraiban; s miután seregének java, virága elvérzett az egyiptomiak csapásai alatt, a megsemmisített fejedelem lábai elé borul Rhamsesnek s kegyelemért könyörög. *«Nap fia, rabszolgáid leszünk s lábaid elé borulunk, csak ne folytasd az öldöklést. Rhah, a napisten, neked adta a győzelem babérját, és senki sincs, ki ellent tudna állani karodnak . . . Porba vagyunk sujtva általad, cselekedj velünk kívánságod szerint, — mi a tieid vagyunk. Oh, hatalmas király, a harczosok dicsősége, ne foszsz meg bennünket nyomorult életünktől»* . . . Így könyörgött a legyőzött ellenség és fejedelme Egyptom hatalmas urának; s Rhamses bölcs és igazságos volt — az agyonsujtott ellenségnek megkegyelmezni; megalégedvén azon fényes győzelemmel, melyet majdnem egyedül vivott ki felette.

A harcz és egyes érdekesebb részletei méltók lettek volna Homer halhatatlan énekére!

HARMADIK FEJEZET.

Építkezések. — A nép nyomora. — A művészet hanyatlása. — Csapások. — A második idegen uralom. — Ujabb felvirágzás. — III. Rhamses. — Nemzeti süllyedés. — Idegen betörések. — Tizenkét király. — Psammetik. — Végpusztulás; a perzsák betörése.

II. Rhamses vagy Sesostris alatt hosszú békének örvendett Egyptom, vagy jobban örvendhetett volna, ha ezen kegyetlen és építési szenvedélye által gyűlöletessé vált uralkodó alatt bárminek is örvendhetik vala a szegény nép. Mert Sethi fia koránsem érdemelte meg a «*Nagy*» nevet, melylyel a meséket kedvelő görög írók, s ezek között különösen Diodor által felruháztattott. A mily vitéz volt a háboruban, a békében ép oly kegyetlen vérengzőnek bizonyította magát alattvalói irányában, kiket nemcsak nehéz kényszermunkával, hanem elviselhetlen adóterhekkel is sanyargatott.

Ezen, a történelemben tévedésből mint nagy uralkodó feljegyzett zsarnok, saját családját sem kimélte, ha akár alapos gyanuokok, akár pedig vak szenvedélye által boszura ingereltették. Haremjében több ezer rabszolganő tartózkodott, s gyermekeinek száma nem volt kevesebb — mint 170, kik közül 59 fiu. Ezen óriási háztartás természetesen nemcsak sok kincseket nyelt el, hanem máskülönben is sok gondot adott a királynak. Így az emlékek egy palotaösszeesküvésről

beszélnek, melybe a király háremhölgyei is bele voltak keveredve. Rhamses szigorú vizsgálatot rendelt ellenük; de midőn a bírák bármely okból a gyanús hölgyeket nem találták elég bűnösöknek keményebb büntetésre, — a király az egész vizsgálatnak azzal vetett véget: hogy a hölgyeket, valamint a bírákat kivégeztette.

Hogy mily állapotban volt az alsóbb néposztály és kivált a szegény földmives, arról egy papirus emlék szól, mely a British-muzeumban Londonban őriztetik, s melyben egy barát a másikhöz következőképen ír: *«Vajjon gondolkoztál-e valaha a fölött, hogy milyen élete van a földmivelőnek, ki a mezei munkákat végezi? . . . Még mielőtt aratásra kerülne a dolog, a rovarok máris megrongálják veteményeit, először a patkányok egész serege, azután a sáskáék; ezeket követik a kacsák s a verebek, melyek csoportosan borítják el a kévét. — S ha valamiképen a földmivelő elmulasztaná a megmaradott jószágot gyorsan betakarítani: ott teremnek a tolvajok s széthordják azt. Lova a túlságos fáradoalmak súlya alatt elvész. Azután megjelenik a járás adószedője kapzsi kémeivel, mindnyájan botokkal felfegyverezve s így szólanak hozzá: Add ide gabonádat; s a szegény földmivesnek nem áll hatalmában zsarolásaitat visszautasítani. — Végre megragadtatik a szerencsétlen s megkötözve csatornaépítésre s más kényszermunkára hajtatik; feleségét hasonló sors éri, s gyermekei kifosztogattnak» . . .* Pnyen élete volt a szegény egyiptomi földmivesnek akkor, midőn az állam, melynek polgára volt, hatalmának tetőpontján állott; midőn egy sokak-

tól ünnepeelt uralkodó ült fejedelmi székében. Kétségtelen, hogy a szerencsétlen pusztá eszköz volt a legszörnyűbb önkény kezében.

A művészet, mely rendes körülmények között a monarchiákban s azok bőkezű fejei alatt legtöbbször szokott virágozni, mindazonáltal a vak zsarnokságot, melyben az ember egyéni értéke ismeretlen — kerüli. Ezen zsarnokság káros befolyása félreismerhetlen volt Egyiptom művészetére is, habár nem rögtön; s a nép, mely ezredeken keresztül viselte a legkeményebb igát a nélkül, hogy annak lerázására egyszer is *komolyan* segílyt keresett volna, végre szabadságának tudatára kezdett ébredni. Ettől fogva a zsarnokság eszközei nem voltak többé elégségesek: a mindinkább javulás után epedő nép nem ritkán erőszakosan nyilvánuló kívánalmait elnyomni, vagy visszatartani.

S míg ekképen az egész társadalom talán öntudatlanul egy új derű elé sietett, a művészet is elpártolt az érzés és értelemnélküli zsarnokságtól: mely ezen időtől fogva drága pénzen sem tudott volna többé oly műveket felmutatni, milyenekkel az előbbi idők oly bőven dicsekedhetének. A művészet rohamosan kezdett hanyatlani; s II. Rhameses hosszú uralkodásának vége felé itt-ott már nehézkes és otromba művekkel találkozunk.

Még más csapások is érték ezen időben a birodalmat. Ázsiai birtokai ugyan még névleg fenállottak, s habár az adó rendetlenül folyt be, sőt nem ritkán megtagadtatott, — a Pharaok uralma

még mindig meglehetősen biztos lábon állott Afrikán túl is. De most egyszerre új és félelmes ellensége támadott. Idegen fajú és nyelvű nép, szőke hajjal és kék szemekkel, jelenik meg határain nyugat felől, s nagy sokaságánál fogva csakhamar előnti Alsó- és Közép-Egyiptomot. Hasztalan igyekeznek a 80 éves Rhamses népét ellentállásra bírni, a hosszú rabszolgaság erőtlenné tette s öntudatát megingatta.

A jövevények a kaukazusi fajhoz tartozó harcziás népek voltak, kiket az egyiptomi emlékek: éjszaki vagy ködös embereknek, az ó-kor normannjainak, neveznek. S miután II. Rhamses az idegeneket országából többé kiűzni nem bírta, élte alkonyán nyugodtan kelle néznie: miként foglalt abban állást s erősödék meg a gyűlölt ellenség.

III. Rhamsesnek végre sikerült, a betolakodott idegeneket egy döntő ütközetben keményen megverni, s hazáját legalább ezuttal megmenteni. Ugyancsak ezen király alatt történt az izraeliták kivonulása Egyiptomból, a Nilus delta keleti részéből, Gosen tartományból; s III. Rhamses nem más, mint azon keményszívű zsarnok, kit a biblia egyszerűen Pharaonak nevez. Az izraeliták kivonulása már csak azért is szerencsétlenség volt Egyiptomra nézve, mert általa nagyszámu munkás kéztől fosztaték meg az ország — egy időben, midőn azokra előreláthatólag igen nagy szükség vala. A hatalom most mindig gyorsabban sülyedt, míg sülyedése közepette

még egy utószor fellobogott régi fényében, — mielőtt örökre elenyészne.

A huszadik dynastia III. Rhamses alatt épen nem szerencsés körülmények között vette kezdetét. Az ország határai minden felől ellenségektől fenyegettetek, melyek legyőztetésére a király nem rendelkezett mindenkor a szükséges anyagi erővel. A szőkefürtös barbárok Lybia felől most is gyakran betörték és nagy pusztításokat vittek véghez kivált Alsó-Egyiptomban. A pelasg törzsek Syria felől mindig gyakrabban látogatták meg az egyiptomi partokat s nem kevesebb kárt okoztak, mint amazok. — Ázsia belsejében s kivált a mesopotamiai tartományokban nagy volt a forrongás s elégtelenség s csak alkalom kellett, hogy nyílt lázadásba menjen át.

III. Rhamses nem késett ennyi veszélylyel bátran szembeszállani. Ellenségeit egymásután legyőzte, a nyugtalankodókat megalázta és keményen büntette s az egyiptomi fegyvereknek mégegyszer visszaszerezte legyőzhetlenségük régi dicsőségét. Tizenkétévi országglása folytonos lánczolata volt a győzelmeknek, melyek befolyása alatt nemcsak az uralkodói tekintély, hanem az államhatalom is teljesen helyreállott; s habár III. Rhamses sem mondható alattvalói barátjának, óvatossága és eszélyessége eredményeztek mégis annyit, hogy a nép becsülte fejedelmében az erélyt, s bámulta annak ritka szerencsését. Ez utóbbi zsarnoki államokban s kivált a régi időkben, mindig jelentékeny szerepet játszott.

III. Rhamses alatt szabályoztatott véglegesen az időszámítás is, s az év hossza 360 később pedig 365 napban állapított meg, és pedig tisztán csillagászati alapokon.

Ezen fejedelem rövid, de eredményekben feltétlen gazdag országlására hosszú sötétség következik Egyptom történetében. Trónviszály, pártvillongások stb. egymást váltották fel másfél századon keresztül, mely idő alatt körülbelül tizennégy uralkodó ült a fejedelmi székekben, kik majdnem mind Rhamses nevet viseltek s mindnyájan a húszadik dynastiához tartoztak. A hanyatlás ezen szomorú időben mindig láthatóbb lőn. A régi erkölcsök megromlottak; az ősi szentélyek megsértve vagy feldúlva hirdették a nép süllyedését, s minden oda mutatott, hogy Egyptom hatalmának és fényének ideje immár letűnt.

Az okok, melyek a nemzeti süllyedést előidéztek vagy siettettek, itt is ugyanazok, mint máshol és a többi hódító népeknél, melyek természetes: nyelvük és erkölcsaik határain túl keresték a nagyság kétes dicsőségét; s míg önmagukból kilépve, kívül hajhászták a boldogság és boldogítás eszményképét, elvesztették lábaik alól azon alapot, melyet csak a nemzeti létben való hit s ahhoz való ragaszkodás képes tartósan biztosítani.

Addig, míg Egyptom természetes határait szorítkozott, erős volt s nemzeti önállósága hozzáférhetlen. De mióta a világhódítás ösvényére lépett, osztozott új vállalatainak minden jó vagy rossz következményeiben. Az egyiptomiak Ázsia

belsejének éghajlata alatt nemcsak nagyon megváltoztak, hanem az idegen népek szokásaival és erkölcsseivel, azok vallási képzelmeit is legalább részben elsajátították; mi által elvesztették azon nemzeti mázst, mely eddigeli áthatlanná tette idegen szokások és nézetek iránt. Hazakerülvén Ázsiából a harczosok, minden benyomásokat magukkal hoztak s a veszélyesség abban állott, hogy azokat közölték is az otthoniakkal.

Igy lassan bár, de biztosan aláásattak a régi erkölcsök; vallási fogalmaikban új meg új alakok és jelentmények fészkeltek be magukat, melyek azután a nemzeti és állami épület felforgatásánál fontos szerepet játszottak. — Befolyásos udvari méltóságok korlátlan hatalommá nőttek ki magukat, s tétlen vagy könnyelmű királyok alatt az önkény súlyával nehezedének ugy a népre, mint gyakran magára az uralkodóra. A sülyedés ellen már nem vala többé óvszer!

A huszadiktól egész a huszonnegyedik dynastiáig a hanyatlás teljes vala, az uralkodók majdnem kivétel nélkül gyengék és jelentéktelenek voltak; alattuk a szerencsevadászás mindig közönségesebb lett, mely legtöbbször érdemetlen és tehetetlen férfiak kezébe adá a legbefolyásosabb hivatalokat és méltóságokat; s míg az érdem és hazafiasság lassankint egészen eltűntek, helyüket a megvásárolhatás foglalta el. A birodalom egysege már régen meg volt semmisülve, Alsó-, Közép- és Felső-Egyiptom apróbb részuralmakat képeztek, melyek az idegen betöréseket felettén

megkönnyítették. Így 725—665. évben Kr. előtt délről fenyegette Egyiptomot új és nagy veszély. Az aethiopiai szerecsennépek, melyek eddigelé két évezreden keresztül akaratlan eszközei valának a zsarnokságnak, s nemtelen engedelmisségükben a gyávaságig megfélemlézének önmagukról, most egyszerre, mintha magasabb érdekektől vezéreltetek volna, — elhagyták lakhelyeiket s megszámlálhatlan sokaságban özönlöttek éjszak felé — Egyiptom szívébe. Bokenranf, a huszonnegyedik dynastiának egyetlen uralkodója hasztalan igyekezett a betolakodókat feltartóztatni vagy visszautasítani; s miután ellenük egy véres ütközetet elvesztett, kénytelen volt birodalmát és trónját, sőt röviddel utóbb életét is a korcs barbárokkal vívott küzdelemben elveszteni.

Az aethiopiai vagy huszonötödik dynastia 715—665. Kr. előtt, tehát ötven évig tartotta fenn magát Egyiptomban, s a Hykszosz vagy pásztorkirályok ideje óta nem érte annyi sanyaruság a Nilus völgyének lakóit, mint ezen idő alatt. Azonban, míg a barbárok az ország bensejében csak kényszerűségből türettek, kifelé mindazonáltal nem csekély befolyásra tettek szert, minthogy erős kézzel és vaskövetkezetességgel tudták a birodalomban a szükséges rendet és biztonságot fentartani.

Az aethiopiaiak betörése idejében az egyiptomiak ázsiai birtokai már legnagyobb részben mind elvesztek vala s az ujonnan feltünetező asyry-birodalom részeit képezték. A szerecsenhódi-

tók elég óvatosak voltak, a hatalmas szomszéd barátságában keresni biztosítást — birtokuk maradandó megtarthatására, s azért fegyvereiket inkább nyugat felé fordították s állítólag győzedelmesen hatoltak előre egész a gibraltari-szorosig. De Sanherib alatt nem kerülhették ki, hogy annak Juda országa ellen eszközlött hadjárata alkalmával összeütközésbe ne jőjjenek az assyr határokon szétszórt őrségekkel. Ezen ellenséges érintkezés következménye volt, hogy Sanherib fia és utódja: Assurbanipal egy erős had élén megjelent Egyiptomban, fegyveres kézzel megvette Memphis városát, s miután az aethiopiaiakat kiűzte a Nilus völgyéből, — a Pharaok trónjára Assyria fensőségének elismerése mellett Nechao-t ültette, egyikét azon apró fejedelmeknek, kik kivált Alsó-Egyiptomban nagyon elszaporodtanak az utolsó két században.

Az aethiopiaiak kiűzetése s az assyrok kivonulása után sem jött béke Egyiptomra. A részuralom eszméje a gyakorlatban is már annyira megfészkelte magát, hogy Nechao mellett csakhamar többen bitorolták a hatalmat a szerencsétlen országban; melynek most lassankint tizenkét ura volt ugyan, de *egy* méltó királya sem. Végre Psammetik, valószínűleg hasonlóképen idegen vérből egy időre véget vetett a részuralomnak s egyesítette a birodalmat; mi következőleg történt.

Psammetik már az aethiop-uralom vége felé menekülésre kényszerítették Tahraka király elől,

ki apját megölette s őtet sem kimélte volna. Elején Syriában tartózkodott, utóbb azonban az aethiopok elűzetése után visszatért hazájába, — s a tizenkét királyok egyike volt. De társai mind ellene esküvének, minek következtében kénytelen volt másodszor is menekülni.

Boszúval szívében hagyta el Psammetik másodszor királyságát s Buto városába Leto isten jósdájához, mely leghiresebb volt Egyiptomban — megbizottakat küldött, kik a jövő iránt voltak kitudandók az istenséget. A jóslat azt mondá: »*Psammetik visszanyerendi ismét királyságát, ha vasba öltözött férfiak fognak a tengerből kiemelkedve — segítségére sietni*». — Nem sokára ezután valóban több hajókon Kis-Ázsiából jóniai görögök érkeztek a Nilus deltájába, kik harci fegyvereiken és sisakjaikon kívül, — vas vértzetet viseltek. Psammetik ennek hírére megemlékezvén a jóslatról, az idegenek elé ment, kiket sikerült is ügyének megnyerni. A vasba öltözött férfiak nemcsak visszasegítették Psammetiket trónjára, hanem segítségére voltak az egyeduralom megszerzésében is; miért is tőle engedelmet kaptak, — a Földközi tenger partján az első görög város Naucratis építéséhez, mi később nem kis hasznára vált a görögöknek tengeri utazásaik alkalmával.

Psammetik, Herodot elbeszélése szerint a következő eset által vesztette el tizenegy kormánytársának bizalmát vagy barátságát. A Leto-jósda már régen megjövendölte, hogy az lesz egykoron egész Egyiptom ura, ki egy ércszerlegben fogja

áldozatát az isteneknek bemutatni. Egykoron a tizenkét király összegyülekezett a templomban, hogy az isteneknek áldozzék; a főpap azonban, talán tévedésből, csak tizenegy aranyserleget nyújtott oda, úgy, hogy Psammetiknek nem jutott. De ez csakhamar feltalálta magát, gyorsan levevé fejről sisakját, mely érczből vala, s abban végezte az áldozatot. Midőn ezt társai látták, megemlékezének a jóslatról, s nehogy Psammetiket érje a szerencse, — együttes erővel megfosztották trónjától. Miként láttuk, a jóslatnak mindkét esetben igaza volt.

A görögök megtelepedése Egyiptomban fontos befolyással volt az egész nemzet művelődési életére; mert nemsokára a vagyonosabb egyiptomiak görög nevelőket és tanítókat tartottak gyermekeik számára, miáltal mindig jobban eltávoztak saját szerű nemzeti kulturájuktól; mi politikai bukásukat még inkább sietteté.

A huszonötödik és huszonhatodik dynastia alatt az idegenek befolyása mindig érezhetőbb lőn Egyiptomban; s a királyok, kik már amugy sem valának tiszta egyiptomiak, nemhogy nem akadályozták a veszélyes áramlatot, hanem legtöbbször gátot nyitottak neki. A görög nyelv és szokások mindig általánosabbak lettek, s a Pharaok gyermekei már nemcsak beszéltek Homer nyelvét, hanem ismervén annak elérhetlen irodalmát, — maguk terjesztették az idegen műveltséget.

Psammetik és fia Nechao, kit Herodot Ne-

kosznak nevez, nemcsak visszaállították a birodalom egységét, hanem komolyan azon fáradoztak, hogy annak régi határait is visszaállítsák. Ily célból mindketten hosszadalmas hadjáratokat intéztek Ázsia ellen; de a nélkül, hogy jelentékeny előhaladást tettek volna; s midőn végre 604. Kr. előtt Nechao király Karkemisch mellett az Euphrat partjain kemény vereséget szenvedett, gyorsan vissza kelle húzódnia egész Ázsiából s addigi hódításait is mind átengedni ellenségeinek.

Egyptom hódításainak ideje immár régen lejárt s a Pharaok szerencséről beszélhetek, ha saját határaikon belül élvezhették az uralkodás gyönyöreit, mi nem minden akadály nélkül történhetett.

Egyike ezen kor jelesebb uralkodóinak volt Ahmes, a görögöknél Amasis, kit a sereg és a nép közakarattal emelt a királyi székbe. Ahmes jól értette az élet kellemeit, a kormányzás komolyabb gondjaival összeegyeztetni a nélkül, hogy túlságokba esett volna. *«Hiszen tudjátok, hogy csak akkor feszítjük meg az íjjat, midőn reá szükségünk van; s ha használtuk, ismét meglazítjuk; mert ha mindig kifeszítve tartanánk, végre nem is használhatnók. Epen ugy van ez az emberrel is; ha mindig komoly dolgokkal van elfoglalva, a nélkül, hogy magának szórakozást is keresne, azon esetben jól jegyezzétek meg: bolonddá vagy együgyüvé fog válni»*. Tagadhatlan, hogy ezen életbölcseségnek sok egészséges oldala van. S valóban ugy látszik, hogy Egyp-

tom sohasem volt boldogabb, mint Ahmes alatt. A biztonság kívülről ép oly kevésbé lett megzavarva, mint belülről; alatta húszezer város virágzott; s a kül- és belkereskedelem roppant kincseket hozott az országba. Maga a király görög műveltséggel és izléssel birt, kedvelte a görög művészeket és gazdagon megjutalmazta, a hol csak erre alkalom nyílt. Rokonszenve a hellének iránt annyira ment, hogy tetemes összegeket áldozott görög templomokra és közczélokra; sőt egy alkalommal személyesen beutazta a görög szigeteket s a joniai gyarmatokat Kis-Ázsiában, s mindenütt mint valódi bölcs és fejedelem lépett fel, ki meg tudta magát kedveltetni a nagyokkal, s rokonszenvet tudott maga iránt ébreszteni az idegen népek közt is.

Habár ekképen Egyiptom aranykorát élte Ahmes alatt, a nemzeti felbomlás mindazonáltal már oly nagy előhaladást tőn, hogy azt feltartóztatni Ahmes sem vala többé képes. Az idegen-szerűség, az elébbi uralkodók tehetetlensége vagy roszakarata már olyannyira megrongálták az egyptomi nép jellemét, hogy az képtelen volt egy nagy nemzeti eszme mellett lelkesülni. Az egyes társadalmi rendek között fenállott merev különbségek a kölcsönös elidegenedést még inkább fokozták. A harczosok rendje nemcsak tetemesen megfogyott, hanem kivándorlás stb. által kivált az utóbbi időben majdnem egészen leapadt. Ehez járult, hogy a papság, mely legtovább megmaradt nemzeti sajátságainál, most már maga is

át vala hatva az újítások káros befolyásától s régi erélye hiányában meddő külsőségekben igyekezett megrongált tekintélyét fentartani. A felbomlás elemei immár oly nagy mértékben mutatkoztak, hogy azokkal a fejedelemnek komolyan kelle számolnia.

Alig lépett III. Psammetik, Ahmes vagy Amasis fia és utódja a trónra, midőn a régóta fenyegető vihar kelet felől, — egész erővel kitört Egyiptom felett. Kyros fia Kambyses, egy nagy haddal átlépte Egyiptom határait s véres fegyverrel behatolt a Nilus völgyébe. Utját mindenütt a pusztítás és vérengzés jelzék, s annyira ment a perzsa király haragja, hogy még az ártalmatlan isteneket s azok képviselőit, s a papokat sem kímélte meg, sőt egyik kegyelt tárgyát az egyiptomi népnek, a szent Apisz-t saját kezével szurta le a neki szentelt templom küszöbén. Az egyiptomi függetlenség utolsó nyomai is vérbe fullasztatának most a vérengző hódító által, ki nagyobb és érdemesebb apjának nyomdokaiba babér helyett vért hintett.

Több ezerévi fennállása és ép oly nagy mint fényes multja után Egyiptom gyors léptekkel közeledett felbomlásához, melyet saját bűnein kívül főképen azon események okoztak, melyek a világtörténelem lapjain oly gyakran ismétlődnek. A pharaoniták társadalmi rendjük daczára sem valának oly hozzáférhetlenek, mint az első tekintetre látszik. Bármikor és bármely úton jelentkeztek határainál idegenek, fegyverrel kezükben

vagy a békés közlekedés pálmaágával, mindannyiszor, ha nem fogadtattak is valami nagyon előzékenyen, — elutasítva csak felette ritkán lettek. Mintha a régi egyiptomi nép kíváncsi türelmetlenséggel leste volna az idegenek közeledését, mindannyiszor féluton látjuk eléje jönni — saját veszedelmének.

Természetes, hogy ezen körülmény nem maradhatott befolyás nélkül magukra az idegenekre, kik annál gyakrabban és annál nagyobb számban jelentkeztek, mennél kevésbé kelle visszautasítástól tartaniok. Midőn a Hykszosz vagy pásztor királyok uralmának vége szakadt, a veszedelmes idegenek nemhogy nem üzettek ki az országból, ellenkezőleg az Alsó-Niluson tetemes lakhelyeket és földbirtokot nyertek a királyoktól. A Lybiából betolakodott szőke hajú barbárok a Jáphet-törzséből kiüzettek ugyan egy idő múlva, de mégis sokan maradtak vissza közülök, kik később a nemzeti feloszlás művét nem kis mértékben siettették. Hasonlóképen az aethiopiaiak s az ezeket legyőző assyrok mindnyájan visszahagyták nyomaikat Egyiptomban. Így maga a nép növelte nagyra a veszedelmet, mely végre mlegsemmisítéssel fenyegette nemzeti ép úgy, mint állami lételét; mert azon pillanattól kezdve, midőn maradandó érintkezésbe jöve az idegenekkel, el vala hintve pusztulásának csirája.

A legveszedelmesebb, mert felvilágosodás és értelem tekintetében az ó-kor legelső népe a görög vala, mely Egyiptom függetlenségének sirját

megásni segítette. A görög miveltség fölénye oly nagy volt, hogy befolyása alatt az ingadozó egyiptomi társadalmi rendnek meg kelle vala buknia; s valóban megbukott volna, ha Kamby-ses nem jelenik is meg.

A fajok és nemzetek elzárkózottságában több veszedelem feküdt mindig és mindenütt, mint a legerősebb szomszéd haragjában vagy nagyra-vágyásában.

NEGYEDIK FEJEZET.

A társadalom fentartása. — A Pharao. — A fejedelem jelentősége. — Kormányforma és közigazgatás. — Igazságszolgáltatás. — Törvények. — A nép jelleme. — Szokások és erkölcsök.
— A halott. — A bebalzsamozás.

Már előbb alkalmunk volt tapasztalni, hogy az egyiptomi társadalom alapját a nép osztályokra vagy rendekre való szakadása képezte. Ezen rendek vagy osztályok száma azonban nem egyenlően soroltatik elő a történetírásban; mert míg Herodot hetet említ, u. m. a papok, harczosok, gulyások, disznópásztorok, iparosok, tolmácsok és hajósok osztályát, addig Diodor csak ötöt, u. m. a papok, harczosok, földmivelők, pásztorok és kézmivesek rendjét.

Ezen különbségből világosan kitünik, hogy az elkülönítésben szigorubb alapok aligha szolgáltak, s hogy a különböző osztályok nem ritkán idő és alkalom szerint váltakoztak. Ennélfogva Egyiptomban szigorubb vett kasztrendszer, minővel például a Hindu-népeknél találkozunk, nem

létezett; jóllehet társadalmi rendszerük sokban arra látszik mutatni. A kasztrendszer fogalma közönségesen három feltételt szokott szabni követői elé; ugyanis tartózkodást bizonyos foglalkozásoktól, továbbá tilalmat: idegen ranguak és osztályuaknak egymással házasságra lépni, végre azon kötelességet, hogy mindenki apja foglalkozását tartozik követni.

De ezen feltételek Egyiptomban nemhogy meg nem tartattak, hanem nagyon sok esetekben egyenesen megszegettek; minél fogva szorosabban vett kasztrendszerrel itt szó sem lehet. Sokkal helyesebb volna s a valóságnak inkább megfelelni, ha a régi egyiptomi társadalmat testületekre osztanók fel, s ezek után neveznök el.

A legelső és sokáig a legbefolyásosabb a papok testülete volt. A papok sokáig egy nemét képezték a kiváltságos nemesi osztálynak; kezükben voltak a legelső és legbefolyásosabb államhivatalok, s a földbirtok egyharmadrésze. Fekvéségeik mentve valának minden adóteher alól s a jövedelem egyenesen a közös templomkincstárba folyott, melyből a templomok, papok és számos segédek nyerték javadalmaikat. Különben a papok minden áldozat alkalmánál egy adag áldozathúst kaptak maguk és családjuk számára, és pedig közönségesen már sültve vagy főzve. Azonkívül naponkint meghatározott mennyiségű szarvasmarha és lud adatott a papoknak; kék a bort is élvezhették, de a kiknek szigorun megvala tiltva halétkekkel és hüvelyes növényekkel

élni. A papoknak szigorú kötelességükké tétetett a tisztaság. Herodot ezeket mondja: «*Minden harmadnap megborotválják egész testüket; s csak egy hosszú ingszerű vaszonruhát viselnek, lábaikon pedig papyrus gyékényből fonott czipőt. Más ruhaneműt vagy lábbelit viselniök nem szabad. Minden nap és éjjel kétszer hideg vízben tartoznak fürödni. A halétkéken kívül még a juhhus is tilos számukra; különben sokat kell böjtölniök, s csak egy feleséget szabad tartaniök; míg a többi nép annyit, mennyit akar vagy eltartani tud.*»

A papok testülete után a harczosoké állott a legnagyobb tekintélyben s nem csekélyebb kiváltságokkal bírt vala, mint amaz. A régi Egyiptom két főhadkerületre, ezek pedig járásokra voltak felosztva. Az egyik hadkerület 160 ezer, a másik pedig 250 ezer, összesen mindkettő 410 ezer harczost számlált. A harczosok gazdagon voltak díjazva, s mindegyiknek bizonyos kiterjedésű földbirtok haszonélvezetül adva, és pedig minden adó s egyéb teher nélkül. Zsoldot ellenben nem kaptak; háboru esetében azonban a szükséges élelmezést. Évenként felváltva mindegyik katonai kerületből ezer ember rendeltetett be testőri szolgálatra, kik ezen alkalommal naponként $2\frac{1}{2}$ kilogr. kenyert, 1 kilogr. húst és $2\frac{1}{2}$ liter bort kaptak; mi, tekintve a jelenlegi katonai élelmezést a legnagyobb államokban, valóban gazdagnak mondható.

A többi szabad népség mind egy harmadik osztályba volt belefoglalva, mely ismét több alosztályokra szakadt, mint a marha- és sertéspásztó-

rok osztályára, kik voltaképen csak *egy*et képeztek ; azután az iparosokra stb. A hajósok osztályába azonban csupán a Nilus-hajósok tartoztak, mert a régi egyiptomiak a tengert «*tisztátalannak*» tartották s hajóikat azokon idegenek, többnyire syriai tengerészektől vezettették.

A régi Egyiptom alkotmányát illetőleg : a legkorlátlanabb monarchiának nevezhetjük ; s a nép tisztelete a király fensége iránt már korán valódi imádássá nőtte ki magát, melyet az idők és események csak kis mértékben érintettek. Mert az egyiptomi királyok nemcsak főpapok, hanem valódi istenségek voltak, kiktől az egész papság függött, s kinek hatalma korlátlan vala. A Pharaok, mert ez volt közös neve valamennyi királynak Egyiptomban «*isten fia*», «*nagy isten*», stb. mellékneveket viseltek, és pedig rendesen hivatalos czimeik között ; mert azon pillanatban, midőn a trónra léptek, mintegy kivetkőzve emberi tulajdonságaikból, az egyiptomiak előtt isteni minőséggel bírtak. Ő volt az «*életadó*», «*az igazság napura*», kitől minden jó és magasztos kiindult ; s kit a nép szolgálalke vagy félrevezetett vallási fogalma mindenkor a legfőbb lénnyel szokott azonosítani.

De nemcsak a földön és az életben, a Pharaok haláluk után is megtartották isteni jellegüket, s az életen túl is ép oly tiszteletben tartattak. Mint istenek és emberek egy személyben, önmagukat is isteneknek tekintették, s több emlékeken látható azon sajtászerű jelenet : mint áldozik a király tulajdon képének vagy nevének.

Hogy alattvalói szeretetről vagy ragaszkodásról ilyen zsarnoki intézmények között szó sem lehetett, az könnyen megmagyarázható; az alattvalók az isten-király előtt nem voltak egyebek remegő rabszolgáknál, kik boldognak érezték magukat, ha a zsarnok bálvány saruiról a port lecsókolhatták!

A közeledés és érintkezés a nép és királya között ennél fogva nemcsak nagyon megvala nehezítve, hanem sok esetben egészen lehetetlen volt. Már nagy kegynek tekintették, midőn egy alattvaló engedélyt nyert: a király előtt porba vetve magát, homlokával térdét érinthetni. — Engedetlenség pedig a király rendeletei ellen, a lehetetlenségek közé tartozott. Természetes, hogy midőn a nép látszólag örömmel viselte az igát, mely minden önakarástól és egyéni függetlenségtől megfosztotta, — egyszersmind lemondott mindenről, mi szabadságával összefüggésben állott s vak eszközévé tette magát — a boldogító zsarnokságnak.

Egy uralkodó, ki egyszersmind isten is volt, nem közlekedhetett a néppel a nélkül, hogy méltóságának fényét kockára nem tette volna. Az udvari szertartások ezen merev elkülönítést még inkább elősegítették. A Pharaokat különben saját szigoru házirendjük is bizonyos nemére a szolgaságnak kárhoztatá. Így a királyoknak nem volt szabad mást, mint borju- és ludhust enni, s hozzá csak egy meghatározott mennyiségű bort inni. Rendesen korán keltek reggel és sajátkezü-

lég fogadták a leveleket, melyek a nagy birodalom különböző részeiből érkezének. Azután a fürdőbe mentek s utánna feldiszíték magukat a királyi ékszerekkel s templomba indultak: az isteneknek áldozni.

Az áldozat az oltárra tétetvén a papok által, kik a király mellett foglaltak helyet, — a szertartás kezdetét vette. A papok egyike hangosan és az egész nép jelenlétében mondá imáját, s a király egészségének és javainak megtartását kérte. Ugyanezen alkalommal felsorolta annak erényeit, magasztalá mérsékletességét és nagylelkűségét, igazságszeretetét és jámborságát az istenek, s szelidségét az emberek iránt; mert általában azon eluralkodott: *«hogy a király sohasem akarhat roszt»*.

A görög írók közül többen azt mesélik, hogy a nép gyakran a király halála után megtagadta annak nemcsak a tartozó tiszteletet, — hanem még a szokásos temetkezést is; mi azonban alaptalan mese. A nép ilyes határozatokra sohasem emelkedett, mert helyzeténél fogva nem is emelkedhetett; s ha talán előfordult, hogy egyik vagy másik királytól megtagadtaték az ünnepélyes temetkezés, ez bizonyára nem a néptől, hanem a meghalt király utódjától indulhatott ki, kinek gyakran különféle okai lehettek elődjére neheztelni.

A régi Egyiptom kormányzását és közigazgatását illetőleg, egy felettén sokágu bureaucrátiával találkozunk, minővel jelenleg is csak kevés állam bir. Azon papyrus- emlékek között, melyek

reánk jutottak, rendkívüli nagy a közigazgatásra vonatkozó iratok száma. Kimutatások, számadások stb. a kormányzás különböző ágaiból azt mutatják, hogy a mily complicált vala az ügykezelés, a rend nem volt csekélyebb. A legfontosabb ágai a kormányzásnak s egyszersmind a legtöbb hivatalos személyzettel bírtak: a hadügy, közmunkák, pénzügy vagy adókezelés; mi annál bonyolódottabb lehetett, minthogy Egyiptomban a pénz ismeretlen lévén, minden adónemek és egyéb járulékok természetben fizettettek.

Az adó három főosztályra szakadt, a csatornák után a tized: halakban, a szántóföldek után: terményekben, s a legelők után: az illető állatokban fizettetett. Minden kerület és járás egy gondosan összeállított s pontosan kezelt földadókönyvvel bírt, mely az adókiivetésnél mindenkor alapul szolgált.

Az egész ország 36 politikai kerületre volt felosztva, melyek közül 10 Felső-, 16 Közép- és 10 Alsó-Egyiptomra esett. A kerületek élén egy főnök állott, kinek alárendeltjei a járások előljárói s azok alsóbb rendű hivatalnokai voltak. Az igazságszolgáltatás majdnem teljesen független vala a király személyétől és befolyásától, ki rendszeren csak olyan esetekben folyt be a tárgyalásokba, midőn politikai bűnökről vagy kihágásokról volt szó. A legfőbb törvényszék 30 papból állott, kiket Theba, Heliopolis (On) és Memphis szolgáltattak, s kik maguk közül választották szavazat vagy bizalom útján: az elnököt, kinek mélt-

tóságát egy diszes arany nyaklánczjelzé, melyen Mah, az igazság istennőjének képe volt látható. Ezen nyakdisz nélkül az elnök nem nyithatta meg a gyűlést. — A perek és tárgyalások mindenkor írásban vezettettek: *«nehogy az igazság a bírák pártoskodása által megsértessék»*.

A régi Egyptom törvényei sok tekintetben megérdemlik figyelmünket; egyszer, mert a nép erkölcsi állapotára jellemző világot vetnek, azután pedig, mert egy oly, tőlünk távol eső időben keletkeztek, melyben az egész többi világ sulyos tudatlanságban és barbárságban tengett. Az egyptomi törvények humanitás tekintetében talán csak nagyon keveset állanak a jelenkor törvényei mögött; s mindenesetre sokkal észszerűebbek és igazságosabbak valának, mint a keresztényi középkoré, mely istenítéleteivel s boszorkány- és ördögpereivel nem ismerte a bűnös javítását (a büntetés tulajdonképeni célját), csak megbüntetését. Diodor, ki személyesen járt Egyptomban, a következőket mondja annak törvényeiről:

«A hamis eskü mindenkor halállal büntettetik, mert kettős büntettnek tekintetik: az istenek és emberek iránt. — Ha valaki utjában látta, hogy embertársa gyilkosok által megtámadtatott, s nem sietett segélyére, habár ezt tehetne volna, — halállal sújtatott. Ha azonban lehetetlenség volt segélyére lennie a fenyegetettnak, azon esetben tartozott a bűnösöket megnevezni, — s ha ezt tenni vonakodott, — megvesszőztetett s három napi teljes koplalásra íteltetett. — Minden alattvaló tartozott a hatóság előtt foglalkozásáról és keresetmódjáról

számolni; s ha valaki hamis állításokat tett, avagy tiltott utakon kereste kenyerét, — halálra ítéltetett. — Gyilkosságra mindenkor halálbüntetés állott, volt vala a meggyilkolt szolga vagy szabad; * mert a törvények első sorban a gonosztevő szándokát akarták sújtani. Egy női gonosztevő, — ha áldott állapotban volt, — csak akkor szenvedhette a halálbüntetést, midőn már megszült; mert felettén igazságtalannak tartaték, hogy egy ártatlan lény lakoljon egy bűnös tetteért, s hogy két emberélet vesszen kárba, habár a bünt csak az egyik követte el. — A bírák, kik egy ártatlant halálra ítélték, ép oly bünt követtek el, mintha egy gyilkost felmentettek volna. — Egy harczos, ki helyét elhagyta s felebbvalói iránt engedetlenséget tanusított: bajtársai előtt nyilvánosan meggyaláztatott. Volt azonban eset reá, hogy az ilyen, valamely fényes fegyvertett által szégyenét kitörölhette s ismét visszanyerhette becsületét. — A kém, ki terveket vagy más titkokat az ellenségnek elárul, — nyelvétől fosztaték meg. — Ki hamis mértéket készít és használ, irásokat vagy pecséteteket hamisít, — jobbkezének két ujját veszíti el. Ha valakire rábizonyult, hogy egy szabad nőszemélyen erőszakot követett el, — férfiaságától fosztatott meg; mert ezen bűn három különböző vétséget foglalt magában: becsületsértést, a jó erkölcsök kigunyolását és a gyermekek törvényes állapotának kétségbevonhatását. — Házasságtörés, és pedig erőszak nélkül a férfinál ezer vesz-

* Mennyivel igazságosabb, mint a régi keresztény, gyakran szent uralkodók törvényei, melyek megkülönböztették a meggyilkoltban a nemest vagy szolgát, s az utóbbi életeért az elsőnek csak pénzbürséget kelle vala fizetnie, míg megfordítva halállal lakolt.

szőcsapással büntettetett, míg a nő orrától fosztaték meg, hogy ekképen eltorzítva bájai által többé senkit el ne csábíthasson. — Házasságtörésre erőszakkal mindenkor halál állott».

Felettén érdekesek a polgári törvények is, kiváltképen azok, melyek a hitelező és adós közötti viszonyra vonatkoznak: *«Egy adósság semmisnek tekinteték, ha az állítólagos adós esküvel bizonyította be, hogy vádlónak nem tartozik; s ki azonfelül adóslevelet felmutatni nem tudott. — Bármily nagy volt a tartozás, a kamatoknak a tőkét sohasem vala szabad felülmulni».* — A tartozásért csak az adós javai vétethettek zálog alá; személye sérthetlen maradt s adósbörtönről vagy rabszolgaságról, mint a későbbi s részben keresztény népeknél szó sem volt, mert a törvényhozás azt tartotta, hogy *«az egyén személye az államé, mely békében vagy háboruban mindig igénybe vehető szolgálatait».* A polgároknak szabadságában állott övéik holttetemeit (mumiáit) is zálogba tenni, mely esetben a hitelezők jogot nyertek a család sírboltjára is, mely mindaddig nem fogadhatott be senkit, míg az adósság fenállott.

Ha a régi egyiptomiak jellemét tekintjük, azt fogjuk találni, hogy az vidám és nyájas vala; erkölcsaik szelidek s olyanok voltak, a milyenekkel csak egy engedelmességhez szokott vallásos és magas műveltségű nép birhatott. Nagy tiszteltben állott különösen az öregség, s ha az ifju egy aggastyánnal találkozott, megállott utjában, s tisztelettel adott annak helyet; a fiatalok szé-

gyennek tartották öregek jelenlétében leülni. — Midőn az egyiptomiak utközben találkoztak egymással, hangos köszöntés helyett mélyen meghajtották magukat, úgy, hogy *«kezük egész a térdig lelógott»*, mint Herodot mondja.

Testi szervezetüket tekintve alig vala nép, mely oly erőteljes lett volna, mint az egyptomi. Meggyőződésük lévén, hogy minden nyavalya és betegség a tápláléktól származik, étkezéseikben felettén egyszerűek és mértékletesek valának. Kenyéren kívül közönségesen nyers, a levegőn szárított vagy besózott halakból éltek. Ugyancsak nyersen élvezték a kacsát, fürjet s egyéb apró madarakat, míg a többi, náluk előforduló és megengedett állatokat sülve vagy főzve. A bab és árpa tiltott eledelket képeztek. Italuk némely vidéken sör, másutt bor, de mindkettőt csak nagy mérséklettel élvezték. Bor különben Egyiptomban nem termett, valamint ma sem. Ruházatjuk egy darab vászonból állott, mely csipőjükön öszszetartatott, s alul rojtokkal volt diszítve. E fölött egy fehér gyapjuból készített köpenyt viseltek, melyet azonban letettek, ha templomba menének. Ezen köpenyben temetkezni tilos volt.

A gazdagok ünnepélyeinél közönségesen az étkezés után egy koporsóba fektetett fabábu hurczoltaték végig a termeken, mely oly ügyesen vala készítve, hogy egy halotthoz hasonlított. Ezen bábu ily szavakkal tartaték a jelenlévők szemei elé: *«Ime, nézzétek e halottat, ti is ilyenné leszetek ha meghaltatok, azért igyatok és mulassatok most»*.

Az orvosi tudományok Egyiptomban nemcsak nagyon el voltak terjedve, hanem nagy tiszteletben is állottak, csakhogy minden betegségre külön-külön orvosok voltak rendelve; így az egyik kizárólagosan csak szembajokban, egy másik csupán fej, ismét egy harmadik fog, egy negyedik gyomor stb. bajokban rendelt. Mint látni, a régi egyiptomiak «specialitásokban» nem voltak semmivel sem szegényebbek nálunk.

Minthogy a növények ismeretében s azok káros vagy jótékony hatásában nemcsak erősen hittek ezen régiek, hanem a növénytanban sok gyakorlati jártassággal is bírtak, elgondolható, hogy a pharmacia, vagy gyógyszerészetten sem volt elhanyagolva; sőt valószínű, hogy Hippokrates, Galenus és más régi orvosbölcsek annyi tudományt merítettek az egyiptomiak növényismeretéből, mint saját tapasztalataikból.

Az egyiptomiak szokásait otthon és a nyilvános életben legjobban megmutatják a meglévő festmények és domborművek, melyek az élet valamennyi alkalmára szolgáltatnak példákat. Ezen láthatók a kézművesek, művészek stb. tevékenységük közepette; láthatók kiváltképen azon eszközök, melyeket foglalkozásaiknál használtak, s melyek nem csekély mivelődési beccsel is bírnak. Látjuk ezen egykoru hű emlékekből a férfit foglalkozásánál, a nőt mint anyát és gazdaszonyt otthonjában; öltözék, dísz s ezer érdekes részletek tűnnek itt szemünkbe, melyek egy régen kihalt nép és társadalmának belső életével is-

mertetnek meg bennünket. A terített asztalon gazdag arany, ezüst stb. edényekben husétkek, ékes kosarkákban füge, szőlő s egyéb gyümölcsök, üvegserlegekben és poharakban borok kínálkoznak. Evésközben zenészek és tánczosok mulattatják a vendégeket; s a hangszerek között találjuk már a fuvolyát, hárfát s guitarret. A szilárd étkek a kézzel, a többiek kanállal étetnek. A játékok között látjuk a még ma is kedvelt labdát és koczkát s a Déleurópában a nép által most is kedvelt morra, vagy ujj játékot. — A gazdagok vadászatokon oroszlánokat, hyaenákat, rókákat, nyulakat stb. üldöznek; s íj és dárdán kívül foghálókkal vannak ellátva.

Egyiptomban a fiugyermekek ugy mint a zsidóknál körülmetéltettek. Átalában sok azonos szokásokkal találkozunk a két nép között. — Igy egyikök sem étkezett közösen egy idegennel, sőt még a hust sem evék meg, mely egy idegen edényben főtt; ép oly kevésbé ittak volna annak serlegéből.

Egyike legsajátságosabb szokásainak volt: a test épségben tartása a halál után, mivel szoros összefüggésben állott a tetemek bebalzsamozása, mert az egyiptomiak vallási képzelmei a test és lélek közötti viszonyt ezen körülménytől tették függővé. A holttestnek meg kellett vala óvatnia minden meggyalázástól és megsemmisüléstől, ha a lélek a végső napon épségben feltámadjon. Ennek tulajdonítható a mumiák, vagy bebalzsamozott holttestek óriási száma, melyek ma is ezere-

kint található a Nilus völgyének sziklasirjaiban, vagy az európai muzeumokban.

Ha egy családban halott volt, a hátramaradtak következőképen fejezték ki bánatukat: — Mindnyájan, kik a női rokonsághoz tartoztak, arcukat és fejüket bekenék agyaggal, s míg a halottat végső fekhelyében hagyták, hangos panaszok között járták be a várost, s mellükre ver-vén, adtak kifejezést fájalmuknak. A férfiak elkülönítve követik a nőket ezen körmenetükben. Csak midőn ezen nyilvános panasz megtörtént, adatik át a tetem a balzsamozóknak; kik egy sajátos osztályát képezik az egyiptomi társadalomnak.

Herodot a balzsamozás mütétét s az ezzel járó szertartásokat a következőképen írja le: A holttetem a balzsamozókhoz vitetvén, ezek mintákat terjesztenek elő, melyek fából készülvék s hiven vannak befestve. A balzsamozásnak három neme van; az első a legdrágább, a harmadik a legolcsóbb. Miután a hátramaradtak a balzsamozókkal a költségek stb. iránt megegyeztek, eltávoznak. A legdrágább neme a következő: A balzsamozók a holttetem agyvelejét egy görbe vas segélyével az orrlyukakon keresztül, vagy becsepegtetett szerek által eltávolítják; azután egy éles kővel felnyitják gyomrát és a test alsóbb részeit, melyekből a beleket stb. kiveszik. S miután így a test belső részét kiüritették, megtisztítják és kimossák azt pálmaborral és törött fűszerekkel; azután kitömik porrá zuzott tiszta

myrrhával, kasiással s másféle illat- és fűszerekkel, a tömjént kivéve, melyet ezen alkalommal nem használnak, s végre bevarrják a gyomrot, s az egész testet erős lúgsóba fektetik, melyben hetven napig kell maradnia. Midőn ezen idő elmult, a test kivéttetik a lúgsóból, tisztán megmosatják, s bessus, vagy sásból készült finom szövetbe burkoltatják, miután mézgával bekenetett. Midőn ez megtörtént, a bebalzsamozott holttest visszaadatják a rokonoknak, kik azt egy fakoporsóba zárják s közönségesen egyenes állásban a sírbarlangba teszik.

Azok, kik ezen költséges nemét a bebalzsamozásnak nem kívánják, az olcsóbb második és harmadik neméhez folyamodnak. A második következőképen történik: A balzsamozók erős czédrusolajt szöktetnek a holttestem gyomrába, melyen semmiféle nyilást sem eszközölnek; azután a nélkül, hogy a belső részeket eltávolítanák, azonnal lúgsóba teszik, melyben hasonlólag hetven napig áll. A czédrusolajnak azonban oly erős és oldó hatása van, hogy midőn a hetven nap elteltével a test kivéttetik a lúgsóból, kifolyának abból a feloldott belső részek is; míg a lúgsó behatása alatt a hus és izom majdnem teljesen leválik, úgy, hogy a balzsamozásnak eme neme alig őrizz meg egyebet a csontvázról. Ezután a holttestet átadják az illetőknek.

A harmadik neme még egyszerűbb, s ezt használják közönségesen a szegények. A kiüritett test megmosatják tisztító nedvekkkel, azután hetven

napra lugsóba tétetik, mint a többiek, melynek elteltével visszaadatik az érdekelt családnak.

Megjegyzésreméltó, hogy gazdag és előkelő családok a nőtetemeket, különösen ha az elhunyt szép és fiatal vala, csak két vagy három nap elteltével adják át a balzsamozóknak, mert volt rá eset, hogy az ilyen holttestek meggyaláztattak.

A balzsamozás szokása oly régi mint az egyiptomi nép maga, s általában gyakorlatlan volt az egész országban.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Találmányok. — A képirás eredete és kifejlődése. — Kétféle írás. — Irodalom, és különböző ágai. — A halottas könyv. — Rhampsinitus kincsesháza. — A csillagászat. — Vallási fogalmak. — Lélekvándorlás. — Istenségek.

Már a legrégibb emlékek, melyekkel birunk, s ezek az egyiptomiak, azt bizonyítják, hogy a képirás általános használatban volt. Az egyiptomiak írása kezdetben beszélő képekből állott, melyeket események és tárgyak emlékére szikláikba véstek.

Ezen egyszerű és természetes közlési módszerből fejlődött ki azután az írás művészete, mely az ember magasabb mivelődését voltaképen lehetségessé tette. Alexandriai Kelemen templom-átya a legelső volt, ki a régi egyiptomi képirásnak jelenleg általánosan használt nevét «*Hieroglyph*», azaz szent képfaragványok, adta. A hieroglyphpek kulcsát sem a görögök, sem a rómaiak nem is-

merték, s így azon számtalan emlékek tartalma ismeretlen volt előttük. Csak a legujabb kor tudományos kutatásainak volt fentartva, ezen nevezetes titok kulcsát fellelni.

Mióta a hieroglyphhek megszűntek talányok lenni, azóta Egyptom ép oly érdekes, mint saját-szerű művelődésének története a művelt világ közös tulajdona lett. Belőlük oly sokat lehet tanulni, mint alig egy más nemzet történelméből. Ezen írásjelek többnyire hangképek, melyek vagy szótagok, vagy pedig egy egyszerű betűsor képei. A betűk gyakran egész tárgyak képét fejezik ki, de csak olyanokét, melyek az egyiptomiak nyelvén a kérdéses betűvel kezdődnek. Így például a bagoly, az egyiptomiak nyelvén: *mulag* — *M* betűt jelentett; sas = *achem* — *A* betűt stb.

Az egyiptomi betűk száma 21 volt, melyek közül azonban többek alhangokra szakadtak. Nem csekély volt a rövidítések száma ezen jelekben, kivált a későbbi időben, talán akkor, midőn az általános gyakorlottság következtében azt könnyen lehetett tenni, és pedig a nélkül, hogy zavartól vagy félreértéstől kellett volna tartani. Így egy harcz fogalma két kar által adatik, melyek közül az egyik egy pajzsot, a másik egy csatabárdot tart, míg annak előtte a harcosok egész alakjai ábrázolták ugyanazt. Az éj és nap fogalma, a hold és nap által közöltetik; a tűz egy füstoszlop által, mely egy parázstartóból száll fel; a látás a szem által, az írás egy írónád stb. által. Továbbá a hasonlat és képzelem tulajdon-

ságai által, melyek jelvénytörü értelemmel bírnak. Így például a keselyü az anya jelvénye, mert a régiek azt tartották, hogy ezen ragadozónak csak egy neme van, s hím nélkül szaporodik. A lúd képe a fiu jelvénye volt, mert a nép azt hívé, hogy ezen állat nagy mértékben rendelkezik a gyermeki szeretet erényeivel. A fenség, magas rang, az oroszán testének első része által ábrázoltatának; az éberség és vitézség pedig ezen állat feje által, mert azt hitték, hogy az oroszán nyitott szemekkel, azaz ébren aluszik.

A hieroglypheken kívül bírtak a régi egyiptomiak már korán egy nemével a folyóírásnak is, melyek jelei sokszor a képek pusztá rövidítéséből származtak. Sokkal később, mintegy 700 évvel Kr. előtt még egy harmadik írásrendszer is volt használatban, mely még az elébbinél is rövidebb volt. Azonban ezen betük is csak a képirás jeleiből keletkeztek, melyek e szerint a tulajdonképeni írásjelek anyjának nevezhetők. A reánk jutott számos papyrus-csomagok és lapok, melyek levelezéseket, számadásokat, hirdetések stb. tartalmaznak, majdnem mind a második, vagyis a folyóírás jeleivel vannak írva.

Az egyiptomi irodalom gazdag volt különböző nemű művekben, s a görög írók sokat emlegetik az egyiptomi könyveket. Thebában a roppant kiterjedésű Rhamesseum-ban ujabban fedeztetett fel a könyvtár terme is, mely *Thoth* isten és *Saf* istennő védelme alatt állott.

Mindazon művekből azonban, melyekben a

régi Egyiptom oly gazdag volt, csak kevés jutott reánk ; a legtöbbet elnyelték az évezredek viharai, melyekben a tudatlan ember talán a legveszedelmesebb szerepet játszotta.

Azon könyvek között, melyek fenmaradtak s ma is több példányban léteznek, első helyen áll azon nagyszerű vallási mű, mely « *A világosság ki nyilatkoztatásának könyve* » czimet viseli, de a tudósoktól « *Halottas könyvnek* » neveztetik, melyben az egyiptomiak fogalmai és eszméi a lélek továbblétezéséről, a halál után befoglaltatnak. Ezen nevezetes mű, melynek egy-egy példánya a sziklasírokban, a mumiák mellett találtatik, rendkívüli régisége által kettős becszel bir számunkra. Keletkezése a Hykszosz vagy pásztorkirályok idejébe esik, tehát 2200. Kr. előtt.

Ezen könyben a lélek vándorlása az alvilágban, a testből való kiköltözésétől kezdve minden részleteiben meg van írva. Tartalmaz azonfelül imákat, hymnusokat stb. valamint utasításokat a halottak mikénti eltakarítása iránt. A mű alapeszméjét a lélek halhatatlansága képezi, a nélkül azonban, hogy egyénisége iránt világos fogalomra jutna. Magában foglalja e mű még a régi egyiptomiak erkölcstörvényeit is ; s azon pillanatban, midőn a halott biráinak színe elé lép, kik örökös sorsa felett határozni hivatvák, visszapillantást vet földi pályájára, s nagy képmutatással kijelenti, hogy nem bünös. Önigazolását és vallozásait így kezdi : « *Nem káromoltam az isteneket ; és nem csaltam meg soha senkit. Nem hazudtam és senkit*

sem öltem meg. Nem valék sohasem kegyetlen s nem idéztem elő nyugtalanságokat. Nem voltam sohasem rest, sohasem részeg, s nem adtam igaztalan parancsokat senkinek sem. Sohasem árultam el ügyetlen kíváncsiságot; s ajkaim nem ismerték a fecsegést vagy megszólást. Nem ütöttem soha senkit s nem adtam okot félelemre senkinek. Nem rágalmaztam senkit s szívem nem ismerte az irigységet. Nem beszéltem rosszat sem a királyról, sem atyámról; s nem emeltem senki ellen hamis vádat. Nem vontam meg a csecsemőtől az emlőt, s nem idéztem elő korai szülést. Rabszolgáimat nem bántottam s nem éltem vissza hatalmammal felettük.»

Igy a bűnös halandó, ki ezen igazolás elősorolása után, valóságos erénytükrök lehetett, ha nem volt ámitó. Mindazonáltal bámulnunk kell ily kifejlett erkölcsi fogalmakat négy ezer évvel ezelőtt! . . Miután az illető ekképen igazolta magát, azt sem mulasztotta el felemlíteni, hogy mi jót tett életében. «Az isteneknek megadtam azon áldozatokat, melyek őket megillették. Az éhezőknek enni, a szomjazónak inni adtam, s azt, ki meztelen volt ruháztam.»

Majdnem ugyanazon tanok, csakhogy megrövidítve találhatók egy másik műben, melynek czime: «*A vándorlások könyve*», s mely hasonlóképen egyiptomi sírokban találtatott. Létezik azonfelül még egy harmadik könyv is képekben, mely a «*nap utazásával az alvilágban*» foglalkozik. Továbbá töredékei egy nagyobb hymnus-gyűjteménynek, melyek rendkívüli fellengős költőies-séggel vannak írva.

Az emberek minden bölcseséget és tudnivalót Thoth istentől nyertek, ki *hármás alakban* egy személyt képvisel. Ő benne lelhető fel az isteni bölcsesség összege. Ő vala szerzője mindazon törvényeknek, melyek Egyptom polgári és társadalmi viszonyait szabályozták; ő vala törvényhozója és vallásalapítója a népnek. De nemcsak az isteni félelemben oktatta Thoth az embereket, hanem tanítójuk volt: a csillagászatban, a számok tudományában, a mértanban, a nyelvekben, az írásban, ő tanította a szépművészetekre, egy szóval neki köszönhető az emberi nem mivelődése. S mindezen tudományok szent könyvekben valának letéve, számszerint negyvenkettőben, s az egyiptomi papoknak, kik azok őrizetére rendelték, tartalmukat ismerni kellett, részben vagy egészben, a szerint, a mint magas vagy alacsony rangot viseltek a papi hierarchiában.

Azonban nemcsak vallásos irányu művekkel bírtak, hanem mit a komoly egyiptomiaktól alig hittünk volna, még mulatságos tartalmuakkal is, sőt regényekkel. Ezek közé tartozik: «*Rhodopis*», és «*Rhampsinitus király kincsháza*». Mindkettő átment az egyiptomiak történelmébe is, hahár oda épen nem tartozik. Furcsaság kedvéért röviden megemlékezünk az utóbbiról, és pedig úgy, a mint azt Herodot feljegyezte.

Rhampsinitus (valószínűleg III. vagy IV. Rhames) király oly gazdag volt kincsekben és kivált ezüstben, hogy korának egy uralkodója által sem mulaték ebben felül, de még utól sem

éreték. Minthogy pedig kincseit nagyon féltette, egy erős házat építtetett, melynek egyik oldala saját lakházának külfalára támaszkodott. Ezen alkalommal az építész egy követ úgy helyezett a falba, hogy az egy titkos rúgó segítségével egy vagy két ember által könnyen kimozdítottathatók helyéből, mi által az épület belsejébe lehetne jutni. Midőn ezen erős épület elkészült, a király abban helyezte el kincseit.

Történt pedig később, hogy az építész megbetegedett, s midőn halálát közeledni hitte, fiait magához hivatá, s hogy azoknak halála után kincseket biztosítson, elmondá nekik ama kő sajátosságát, mely előttük a király kincsházát megnyitja; s miután annak fekvését é eltávolításának módját megmagyarázta, meghalt. Természetes, hogy a fiuk siettek a nyert utasítást felhasználandók, a királyi kincsházat felkeresni, melybe nehézség nélkül már a legközelebbi éjjel behatottak, s onnan annyi kincset vittek magukkal, a mennyit csak elbirtak; azután a követ ismét régi helyébe illesztették, mi által gonoszságukat teljesen eltakarták.

Midőn egy alkalommal a király meglátogatta kincsházát, nagy csodálkozással vette észre, hogy több edény, mely annak előtte telve volt arannyal, ezüsttel, most üres. Csodálkozása annál nagyobb volt, mert az esetet magának megmagyarázni nem tudta, minthogy kivüle senkisé nem férhetett kincseihez. De még sokkal nagyobb lett bámulata, midőn másodszor és harmadszor is meg-

jelenvén, mindannyiszor fogyandóban találta kincseit, mert a tolvajok nem hagytak fel éji táogatásaikkal. Most csel által akarta a gonosztevőket hatalmába keríteni, s hurkokat rakatott a kincseket tartalmazó edények köré, melyek segítségével a hivatlan vendégeket kézre kerítendő vala. A legközelebbi éjjen a tolvajok ismét megjelentek; az egyik közülök előre csúszván épen azon volt, hogy egy edényt tartalmától kiürítsen, midőn egyszerre a hurokba került s rövid megfontolás után belátta, hogy menthetlenül veszve van. Jelt adott tehát távolabb álló fivérének, s kérte őt, vágná le azonnal fejét, melyet amugy sem menthet meg többé, s vigye magával, nehogy felismertetvén, őt is veszedelembe hozza. A testvér átlátta a beszéd igazságát s ugy cselekvék, a mint amaz kívánta: levágá a kelepczébe került fivér fejét, s miután azt magához vette, gyorsan elhagyta a kincsesházat, s a végzetes követ szokott helyébe illeszté.

Másnap a király kíváncsian lépett kincsei közé, midőn a fejetlen holttestemet a hurokban látta nagy rémület fogta el, mert az épületen semmiféle változást sem leheté észrevenni; az egyetlen bejárat pedig erős záruk alatt sértetlennek bizonyult. S mert nem tudott okosabbat cselekedni, a fejnélküli holttestet felakasztotta a városfalára s öröket állított mellé, kiknek megparancsolta, hogy mindenkit, ki a hulla látásán szánalmat vagy részvétet árulna el, rögtön vezessenek eléje.

Midőn a holttest eképen a város falain függött, a szerencsétlenül járt tolvaj édes anyja nagy fájdalmat érzett fia elvesztésén s kivált a fölött, hogy a testet bebalzsamozatlanul kelle hagynia, s másik fiának kemény szemrehányásokat tévén kijelenté, hogy az egész dolgot felfedezni a király előtt, ha utat, módot nem találna, mely által ő, a szegény anya, fia hullájának birtokába juthatna. A fiu gondolkozóra vette a dolgot, s hogy személyét veszedelembé ne hozza, de egyszersmind anyja kívánságának is eleget tegyen, a következő módon járt el. Elővezetteté szamarait s borral töltött tömlőkkel rakta meg azokat, azután elhajtá. Midőn azon helyre érkezett, hol fivére hullája függött, észrevétlenül megnyitotta a tömlők nyílásait, s midőn a bor patakocskákban folyott szét, elkezdett perlekedni szamaraival, homlokát verte s mindenképen úgy tett, mintha elvesztette volna eszét. Az emberek, kik ezt látták, s ezek között a hullá őrei is, most gyorsan elősiettek s mindenféleképen igyekeztek az izletes nedvet felfogni. Midőn a fiu ezt látta, lassankint lecsendesité tettetett indulatosságát s nyugodtabban kezdett beszélni környezetéhez, sőt midőn az örök vigasztalni igyekeztek, egyikök pedig czélzatos tréfái által kárpótolni kívánta veszteségeért, annyira megszelidült, hogy ismét rendbe hozván szamarait, az öröket a még teli tömlőkből gazdagon megvendégelte borral. Most gyorsan összebarátkozott a fortélyos fiu az örökkel, kiket végre teljesen lerészegített úgy, hogy

midőn a tömlők kiürültek, az örök az élvezett bor következtében mély álomba merültek, melyből nem egy könnyen lettek volna felverhetőek. A fiu most gyorsan tervének kiviteléhez látott, levevé fivérét a falról s egyik szamarára fekteté; azután leborotválta az alvó örök egyik arczát, míg a másikat érintetlenül hagyá, mi az egyiptomiaknál nagy meggyalázásnak tekinteték, s miután mindezt véghez vitte, testvérének holttestével gyorsan tovább állott.

Midőn erről a királynak jelentés tétetett, bámulata még nagyobb lett, s mindenképen ki akará tudni a ravasz tolvaj kilétét; ki mindannyiszor ily ügyesen tudott magán segíteni. Ily czélből saját leányát egy nyilvános helyre rendelés meghagyá neki, hogy mindenkitől, ki hozzá közeledik, csálja ki azon titkot: melyik képezi legeszebb és leggonoszabb tettét életének? A ravasz fiu erről tudomást nyervén, a király szándokát újból kijátszandó, — egy holttestről levágott karal köntöse alatt, — jelent meg a királyleány előtt. Midőn ez szokásos kérdését intézte hozzá, a fiu így válaszolt: *«Legistentelenebb tettem az volt, midőn a király kincstárában hurokra került testvéremnek fejét levágtam; — legeszesebb pedig az, midőn a király öreit lerészegítettem, s testvérem holttestét magammal vittem.»* Alig hallá ezeket a királyleány, midőn apja utasítása szerint megragadta az ifju karját, s már azt hívé, hogy a régen keresett gonosztevőt kézre kerítette. Az ifju azonban ügyesen ama holt kezét, melyet magával hozott, nyujtá

a királyleánynak, maga pedig a beállott szürkület köntöse alatt gyorsan elillant.

A király csodálkozása ezen újabb ravaszság hírére többé nemismert határt, s kíváncsisága még inkább fokozódott, az ép oly merész, mint eszes embert megismerni. Hirnököket küldött tehát szét mindenfelé országában, kik a király nevében teljes biztosságot ígértek az ismeretlennek . . . A fiu most bátorságot vett magának s megjelent személyesen a király előtt. Rhampsinitus nagyon csodálkozott s azzal jutalmazta meg, hogy, mint az emberek legokosabbikának, tulajdon leányát adta nőül, mert az egyiptomiak, azt tartá a király, okosabbak ugyan, mint a többi emberek, ezen *egy* ember azonban még náluknál is okosabb.

Ugyancsak a regények sorába tartozik: Jósef és Potiphar asszony története is, mely a biblián kívül az egyiptomi meseirodalomban is előfordul. A tudományos irodalom, különösen a mennyiségtani és mértani, nemkülönben az orvostani hasonlóképen több nevezetes művel dicsekedhetett; két orvostani értekezés, mely a berlini muzeumban találtatik, azt bizonyítja, hogy a régi egyiptomiak, daczára élettani tévedéseiknek, az emberi test boncztanában sem voltak egészen járatlanok. Egy a British-muzeumban létező papyrus pedig több szabályt tartalmaz a gyakorlati mértanból.

Az egyiptomiak csillagászati ismeretei már a legrégebbi időkben jelentékenyek lehettek. Általuk a napév már az ősidőkben 365 napra volt

felosztva, és pedig azon csillagászati kör alapján, mely az állatöv neve alatt ismeretes, s mely hasonlóképen a leleményes egyiptomiak találmánya, kiktől azután Mesopotámiába a mágusokhoz jutott.

A régi egyiptomiak nagyon hittek a csillagok befolyásában az emberek sorsára. Egy meglévő csillagászati naptár töredéke az év minden napjára feljegyzi azon dolgokat, melyek végrehajthatók, valamint azokat, melyek mellőzendők; a szerint, a mint egyiket vagy másikat a csillagok ajánlatosnak vagy károsnak jelölnek ki. Ezen naptár a tizenkilencedik dynastia alatt szereztett, tehát vagy negyedfélezer éves. Kétségtelen, hogy ez a világ legrégebb naptára.

Semmi sem bizonyítja jobban, hogy mennyire érzékiségének befolyása alatt áll az ember, mint vallása. Egyiptom sajátságos fekvése, természettani viszonyai, s kivált az éltető Nilus hatása, félreismerhetlen és jellemző befolyással voltak minden intézményeire; s kivált az utóbbi alapjává lőn egy ép oly eredeti, mint sajátos kultusnak. Az éltető folyam időszakos kiáradása és leapadása, s ezen jelenség közvetlen eredménye csodálkozással, majd hálával töltötte el azon egyszerű nép keblét, mely partjain legelőször megtelepedett. Az emberi kedély kiváltképen két erős hatás befolyása alatt áll, melyek egymással bizonyos ellentétben állanak; e két hatás: a hála és félelem. Mindkettő hasonló eredményben mutatkozik. Egy természettani tünemény, mely nagyszerűségében megfoghatlan vala az ősidők

egyszerü emberei előtt, félelmet, bámulatot idézett fel lelkükben, épen úgy, valamint a gyermeket rettegés fogja el, az égiháborunak előtte megmagyarázhatlan tüneménye láttára, mely annál inkább fokozódik, mennél inkább megrázkódtatja érzékeit. A bámulat és félelem néha nagyon közel álló fogalmak, melyek egymást válthatják fel, vagy pótolhatják.

A régi emberek szellemi értelem tekintetében alig tekinthetők egyebeknek gyermekeknél, kik leborultak rettegésben a dörgő ég villámai előtt, s remegve esedeztek, életük megmentéseért, mert ösztöneik azt sugallták, hogy életüket veszély fenyegeti, melyet önerejükől elhárítani nem képesek. És hogy a retteget tüneményt megengeszteljék, együgyűségükben imádni kezdék. Így könyörög a gyermek egy idegen veszedelem hatása alatt.

A nap jótékony és éltető világa, mely az éjji dermedésből új életre ébreszti melege által a testet, nem tölté el félelemmel a kebleket; de mert az ijesztő, sötét, hideg éjjel elüzte, a természetes hála érzetét keltette fel azokban.

Azonban nem csupán nagy és rendkívüli tünemények, alárendelt állati lények hasonló befolyással lehetnek az emberek kedélyére, melyben minden vallás gyökerezik. Így állatok, melyek gyakori és nagy károkat tesznek, gyakran csak azért részesíttetnek általuk tisztelésben, hogy megengeszteltessenek; mások, melyek miként a macskák Egyiptomban, a földmivelők rémét, a

mezei patkányok számát gyéritették, köszönetből és elismerésből tiszteltetnek.

Igy a vallás már a legrégibb időkben kinyomata volt az emberek kedélyvilágának; mely azután lassankint módosított a szerint, a mint a szellemi fejlődés és értelem növekedése, vagy talán egyéb emberi érdekek kívánatossá vagy szükségessé tették. *«Az emberek legrégibb tulajdona a nyelv mellett a vallás»* mondja Duncker, s az emberiség fejlődésének és mivelődésének története minden lapon ezt bizonyítja. Már a legrégibb családközösségekben, melyekből a tulajdonképeni állam fejlődött, nyomaira akadunk a vallásnak, mint valami lelki szükségnek, mely elején értelem és öntudat nélkül fészkelte be magát az emberek belső világába, de a mely később megvilágítója lett szellemi sötétségüknek.

Az egyiptomi vallás alapeszméjét az élet és a halál közötti ellentét képezte, mely az éltető folyamban, és az azt környező holt pusztaságban találja leg-egyszerűbb magyarázatát. Hála tölté el keblüket az emberek sorsának rejtélyes intézője iránt, midőn magukat a gazdag és termékeny völgy birtokában látták, melyet vad és lakatlan pusztaságok környeztek. De ezen sorsukat intéző lénynek alakra is volt szüksége, mely fogalmukat annál elevenebbé tegye. Az istenségek eredeti fogalma, mindig az ember alakjából indult ki, mint a természetben előforduló lények legarányosabb és külsőleg is legtökélyesbikéből; de úgy látszik, a lélekvándorlásában való hit, mely viszont össze-

függésben állott az állatimádással, vagy talán helyesebben: állattiszteléssel, lassankint módosított ezen alakításon; s az ember alakja lassankint állatokéval cseréltetik föl, melyek azonban mindenkor csak képviselőinek tekintettek az eredeti emberi alaknak.

Annyi bizonyos, hogy az egyiptomiak, egész a rómaiak idejéig, tisztelték a kutyát, macskát, kigyót, gólyát, krokodilt stb. mint szent állatokat, melyekből egyes példányok a számukra rendelt templomokban őriztettek, hol azonfelül még kiváló gondozás tárgyát is képezték.

Az állattisztelés eredetét ép oly nehéz meghatározni, mint az isteneknek szorosabban vett jelentőségét. Mindkettő egymással szoros összefüggésben, egymást pótolta vagy egészítette ki. Annyi azonban kétségen kívül áll, hogy helyi jelentőségüknél fogva általános tisztelésről szó sem volt. Egyik vidéken bizonyos helyi okokból az egyik, egy másik helyütt más istenségek bírtak előnnyel. De míg ez az alsóbb rendű istenségekről áll, a főbb istenek közösen tiszteltettek mindenütt, mint amazok teremői vagy fentartói, kik egyszersmind az emberek védőinek is tekintettek.

A napisten Phtah vagy Rha, kinek Memphisben volt központja, a világosság vagy tűz symboluma alatt tiszteltetett. Legtöbbször egy újszülött gyermek alakjában ábrázoltatik, mi a nap szüntelen újaszületését az éj sötöttségéből jelenti. Mint a világosság apja, tojását, azaz a napot az

égbolton hengeríti. Czimei: «*A két világ ura*», «*Az ég fejedelme*», «*A szép és kegyteljes ábrázat, valamint az igazság ura*», mert mindent felderít. Szent állatja: a bika volt, melynek különös jelvényekkel kelle vala ellátva lennie, s mely Memphis-ben pompás templomban őrizteték a szolgálatára rendelt papok által. Ez az *Ápisz* állítólag egy tehéntől származott, mely a napsugár által termékenyítették meg, s mely annak előtte még sohasem borjúzott. Színének feketének kelle lenni, homlokán egy fehér foltnak; hátán a keselyű alakjával, nyelve alatt egy sajtáságos daganással; végre farkbojtjában kétszinű szőrrel kelle vala az Apisznak birnia.

Ezen állat rendkívüli tiszteletben állott s magatartása azok iránt, kik hozzá közeledének, jóslatnak tekinteték. Ha meghalt, nagy ünnepélyességgel temetteték el, s az országban általános gyász uralkodott, mely mindaddig tartott, míg egy másik Apisz találtatott, melynek felfedezése céljából az egész országot bejárták az erre kirendelt papok. — Ezen állatnak is mindazon jelekkel kelle vala birnia, melyekkel az elhunyt birt, s melyeket fenebb körülményesen elősorolánk.

HATODIK FEJEZET.

Istenségek. — Osiris és Isis. — Az alvilág. — Az ítélet. — A lélekvándorlás. — A halottak eltakarítása. — Körmenetek s nemzeti ünnepélyek. — Szertartások. — Az állattisztelésről. — A Phönix. — Jellemzés.

A thébai királysirokban egy kép látható, mely a nap küzdelmét ábrázolja a sötétséggel. Kék csillagokkal gazdagon kirakott szőnyegen nyugszik egy női alak: az *éj*; távolról jelentkezik a nap, mint gyermek; mely egy körben s egy sajkán keletről nyugat felé törekszik, mindaddig, míg a boltozat tetőpontjára érkezik, a mennybe, hol az üdvözültek lakhelyei vannak: ez a déli óra. Ezentul (délután) az istenek összegyülekeznek, hogy a napot bekövetkező küzdelmében a *kigyóval* (a sötétség) segítsék. A kigyó végre megkötöztetik, s a napisten befogadására siet az égbolt bájos istennője. — A napisten azután sajkájában folytatja utját az alvilágban, mignem az istenek kelet felől ismét világosságra emelik, mi a sötétség fölött nyert győzelmét jelenti.

Phtah és Rha egy és ugyanazon személy; Memphisben mint *Phah*, a többi Egyiptomban ellenben min *Rha* vagy *Amun-Rhat* istentetett. Csakhogy hem ritkán összefolyott más helyi, alsóbbrendű istenségekkel, melyek jelvényeit azontul viselte. Egy ima, mely hozzá intéztetett, így hangzik: «*Imádás Phtah (Rha) istennek, az ég gyermekének, ki mindennap önmagából újra szülemlik. Üdv neked, ki*

az ég vizeiben fénylesz, hogy életet áraszsz magad körül. Ő teremtett mindent, mi az égbolt mélységeiben fellelhető. Ő az, ki ébren van, kinek sugarai életet hoznak a tisztáknak, Üdv neked. Ha ott fenn az égboltozatán lépdelsz, remegnek az istenek örömtől, kik hozzád közeledhetnek.»

Ezen kettős istenségen és alsóbb jelentményein kívül Felső-Egyiptomban nagy tiszteletben állott *Kneph*, a «vizosztó» istenség, ki a Nilus áradásait vezette s közönségesen zöld színben rajzoltaték. *Symboluma* a kos vala, mely erőteljes termékenyítést jelentett. — Alsó-Egyiptomban, és különösen Sais városában kiváló tiszteletben részesült *Neith* istennő, az «isteni anya». Az emlékekben ez is közönségesen zöld színben mutatkozik egy virágszárral kezében. Ő volt a «*tehén, mely a napot szülte*», mint a felírások mondják.

A többi istenek közül megemlitendők még *Chunzu*, a holdisten és a már említett *Thoth*. Az utóbbinak az év első hónapja volt szentelve, melynek tizenkilencedik napján tartaték meg ünnepe, melyen az egyptomiak mézet és fűgét evének, s e szavakat mondák: «*Az igazság édes*».

Az istencsoportosulások, midőn egy és ugyanazon istenség több, egymással összefoglalt alakokat képviselt, a «*hármastenség*» fogalma alatt jeleztek; mi majdnem minden vallásban előfordul, s a család azonosítására és egyesülésére mutat. Atya, anya, gyermek három fogalom a család egységében. A legnevezetesebb ezen csoportosulások között: *Osiris*, *Isis* és *Horos*. A menny

istene és istennője: *Seb* és *Nutpe*, kik *Osiris* és *Isis* alkották, valamint a *Typhon* és *Nephtyst*. *Osiris*, az apaisten áldásosan igazgatta Egyiptomot, de *Typhon* által megöletvén, holtteste egy szekrénybe tétetett s a Nilusba vettetett. *Isis* sokáig kereste a holttestet, míg végre Byblosban, Phoenicziában megtalálta, visszahozta Egyiptomba s ünnepélyesen eltemetteté.

Időközben *Osiris* és *Isis* fia: *Hor* vagy *Horos* felnőtt s apját megboszulandó, agyonverte *Typhont*... De *Osiris* nem halt meg, hanem tovább élt az alvilágban, mint a megholtak lelkeinek uralkodója. — *Osiris* nem más, mint az alkotó természetelő, mint az élet termékeny és erőteljes lény. A nyári napegyént egész az aratás idejéig az égető forróság követi, mely mindent elpusztít. Ezen pusztító hőség: *Typhon*, megöli a termékenységet: *Osirist*. A tőle megfosztott föld: *Isis*, hasztalan keresi sokáig, míg végre Phoenicia bércein megtalálja, hol folyók és patakok alakjában árulja el magát... Időközben a természet újból felüdül, az aratás megszülné a kettő fiát: *Horost*, mely új termékenységet hoz a földre s legyőzi *Typhont*. *Osiris* tovább él fiában *Horosban*; ő uralkodik az alvilágban is, s valamint nem halt meg valóban, ép úgy nem halnak meg az elköltözöttek lelkei, s valamint a föld teremtő ereje megújul, ép úgy új életet hoz a halálamazoknak.

Typhon, az egyiptomiaknál Szeth, minden rossz-
nak kutforrása a természetben; az égető napsugár ép úgy, mint a gonoszok örve — a sötétség,

mely mint *Agap*, az óriási kigyó, a napot elnyeléssel fenyegeti. Ő uralkodik a pusztta tengereken vihar alkalmával; neki voltak szentelve a kártékony növények és állatok. A papyrus feljegyzésekben mindenütt «*a mindenható romboló és pusztító*» nevet viseli. Színe sötétvörös. Kedvencz állatai voltak: a falánk krokodil, az idomtalan rhinoczeros s a daczos szamár rut hangjával; ábrázoltaték különösen szamárfülekkel.

Hor vagy *Horos* a nagy segítő, «*a világ támasza*», az ifju tavaszi napfény éltető erejével; jelképei ugyanazok, mint *Phtáhnak*.

Valamennyi istenek felett áll *Osiris*, a «jó isten», «*az élet királya*», habár birodalma az alvilágban van. Az örökzöld tamarisk, s a madarak között a gém, neki vannak szentelve. *Isis*, az egyiptomi *Hesz*, «*a nagy istennő*», a «*királyi hölgy*». áldásteljes jelenség, mely mindenütt a hol megjelen, csak jót terjeszt. Szentelt állatja a tehén volt, a fogamzás és termékenység jelképe. Az emlékeken tehénfejjel vagy szarvakkal ábrázoltatik; a saisi királyi lakban pedig egy fából készült, de arannyal gazdagon bevont tehén alakjában is tisztelteték.

Osiris és *Isis* tisztelete egész Egyiptomban el volt terjedve; de legnagyobb szentélyei *Philae* szigetén voltak Felső-Egyiptomban, hol *Osiris* sirját is mutatták, s hol a két istenség tisztelete egész a keresztényi középkorig fentartotta magát.

Az egyiptomiak a görög írók bizonyossága szerint a legelsőek voltak, kik a lélek halhatatlansá-

gában hittek; valamint azt is hitték, hogy a tulvilágban *Osiris* által a jó megjutalmaztatik, a rossz ellenben megbüntettetik. Ha a lélek a testet elhagyja, a nap utját követi s nyugat felé a sivatagokon (Sahara) keresztül az alvilágba megy; melyet az egyiptomiak *Ament* vagy *Kerneret* név alatt ismertek; s melynek a görög mythos *Tartarus*a bizonyára csak utánzása. Az alvilág bejáratánál egy szörny ül felnyitott szájjal. Az alvilág előcsarnokában negyvenkét bíró ül *Osiris* elnöklete alatt. Ezek elé lép a halott s kéri az isteni bírót, vegye fel őt az üdvözültek sorába, mint-hogy semmiféle vétket nem követett el! Ezután szive egy mérleg serpenyőjébe tétetik, míg a másik serpenyőbe az igazság strucztozza. A mérlegelés eredményét *Thoth* isten jegyzi fel; s ha a megholtat megbocsáthatlan bűnök terhelik, azon esetben rögtön a pokolba küldetik. Itt zsákmányává lesz rut szörnyeknek vagy ördögöknek, vagy pedig éles fegyverekkel kioztatik. Az elkárhozott lelkek mind feketék, többen közülök hosszú sorokban fej nélkül lépdelenek; mások kivágott szivüket vonszolják maguk után; ismét mások nagy kazánokban főzetnek, mint a keresztény mythosban. »Ezen ellenséges lelkek nem látják a napistent, midőn sugaraival a világot megörvendeztetik, mondja egy régi sírfelirat.

Azok lelkei ellenben, kik igazaknak találtak, a strucztozzal kezükben lépnek bírók elé s *Hathor* és *Nutpe* istennők által az örökélet vizével avattatnak fel a tulvilági életre; így haladnak

végig az alvilág ijedelmein, míg keleten eljutottak a napisten világos ösvényére. *«Kegyelmet találtak a nagy isten szemei előtt, s a dicsőség hajlékaiban laknak, hol a mennyei élet lakik; a testek, melyeket elhagytak, örökké sirjaikban fognak nyugodni, míg a lelkek a legmagasabb isten tekintetének örvendhetnek».* — Ezen lelkek a menny térségein buzát metszenek, virágokat vagy gyümölcsöket szakasztanak, lugasokban sétálnak s egy tiszta tóban fürödve, uszkálnak. A napisten így szól hozzájuk: *«Fel, ragadjátok meg sarlóitokat s arassátok le a szántóföldek áldásait, s vigyétek részeteket hajléktokba, élvezzétek s nyujtsatok belőle az isteneknek is, mint a dicsőség mezejéről szakasztott áldást.»*

A menny és pokol tanain kívül, görög írók állítása szerint nagyon el voltak terjedve Egyiptomban a lélekvándorlás tanai is, mely valószínűleg csak azon lelkeket érte, melyek nem voltak ugyan egészen tiszták, de alapjukban roszak sem. Ezen lelkek állattestekbe költöztenek, mig nem megtisztulva, ismét elhagyhatták azokat. Az idő, meddig ezen vándorlás tartott, különböző vala; s Herodot szerint 3-tól egész 10 ezer évig tarthatott. Az emlékek csak egy példát mutatnak fel, mely a lélekvándorlásra vonatkozik, midőn *Thoth* isten az ítélet után egy lelket egy sertés testébe üz, melyet ostorcsapásokkal hajt maga előtt.

Habár a lélek létezése egyikét képezte a régi egyiptomiak vallási alapjának, ennek viszonya mindazonáltal a testhez, korán sem volt biztos és tisztázott. Minthogy azonban nagyon el volt ter-

jedve a hit: hogy a lélek csak addig állhat fenn, míg a test nincs megsemmisítve, ennél fogva nagy gond fordítottatott annak épségben tartására. Innen a test bebalzsamozásának szigorú szokása.

A halottak eltakarítása a már többnyire előre készített sziklasirokba nagy ünnepélyességgel szokott végbemenni. A sirok közönségesen barlangszerűen voltak a sziklába vésve, vagy pedig mély földgüdröket képeztek, mi azonban csak ritkán szokott előfordulni. A sziklasirok falai, kivált az előkelőknél és gazdagoknál mindenféle jelenetekkel voltak díszítve, és pedig rendszeren a halott életéből. A halottmeneteknél a papok vagy más magas állású tisztviselők vitték egy párnán a megholt dísz- vagy hivataljelvényeit, mint jelenleg is történni szokott. Ha a megholt hadparancsnok volt, halottas menetét egy harci szekér is követte. A menet előtt lépdeltek az u. n. kesergő nők, kiket e célra szoktak bérelni, s kik ezen keresetmód mellett épen nem szűkölködhetnek; továbbá férfiak, kik pálmaágakat tartottak kezeikben. — Ezeket követte az áldozatra szánt bika, azután a koporsó jött egy sajkán, mely szánra fektetve, ökröktől vontatott. A menetet a családtagok és más közelállók rekesztették be. Midőn a menet a sirhoz érkezett, a bika leöleték, s az istenek számára tömjén gyujtaték meg. Most egy pap előlépett s egy szónoklatot tartott, melyben a boldogult erényeit és érdemeit magasztalta, persze fellengősen és gyakran érdemén túl, épen mint napjainkban is szokott lenni; az istenek pedig

kérettek, vennék fel az elköltözöttet a boldogok közösségébe. Végre agyagedényben víz és néhány darab sütemény tétetett utra valónak; mire a sir bejárata erősen elzáratott. A boldogult immár «*beköltözött örökös lakhelyébe*», mint szokás volt mondani.

Herodot kijelenti, s igazságszeretete nagyobb, mint nemzeti hiusága, hogy a görög istenek majdnem mindnyájan az egyiptomiak utánzásából származtak, mi annál hihetőbb, mert az utóbbiak majdnem háromezer évvel idősebbek amazoknál. Ugyancsak Herodot híven közli azon szokásokat és szertartásokat, melyek ünnepélyes körmenetek, nemzeti gyülekezések stb. alkalmával napi-renden voltak; s melyeknél a nép sajátosságos szokásait és erkölcsseit legjobban lehetett megismerni.

A leglátogatottabb ünnepélyek *Bubastis*, *Buto* és *Busiris* városokban szoktak tartatni, és pedig *Isis* istennő tiszteletére, minthogy ennek legnagyobb szentélyei itt találtattak. Ezen városok Alsó-Egyiptomban a Nilus deltájában fekvének. Továbbá különösen szent helyeknek tartattak még Sais, Heliopolis és Papremis. Nagyon népesek szoktak lenni Saisban az u. n. «*égő lámpák ünnepei*». — Az áldozatokra egybegyült nép ugyanis szabad ég alatt tanyázik és számtalan lámpát gyújt meg, melyek az éjjel megvilágítják, mi egy régi szent mondával hozatott összeköttetésbe. Heliopolisban és a többi szent helyeken az áldozatok a következőképen hajtattak végre. Midőn a nap leáldozni készült, néhányan a papok közül a

«szent kép» körül voltak elfoglalva, mely egy faszekrényben őrizteték a templom bejáratánál. A többi papok különböző helyeken állapodának meg, mindegyik kezében egy fabuzogány volt látható. A többi nép, gyakran több ezer férfi, ki fogadalmát jöve teljesíteni, egy csoportban áll, mindegyikök egy fabuzogánnyal lévén ellátva. Midőn az ellenkező oldalról egy négykerekű szekér látható, melyen a faszekrénybe rejtett «szent kép» van elhelyezve, a fogadalmukat beváltó jövevények eléje sietnek, hogy neki utat nyissanak a templomba. Mások, kik fogadalmat nem tettek, — azt meg akarják akadályozni, minek következtében a szent kép előtt egy összekoczczanás rögtönöztetik; a férfiak egymásra törnek, 's az egész hadonázás és zürzavar nem ritkán halállal, de közönségesen számos testi sérülésekkel szokott végződni; ámbár ezt az egyiptomiak idegenek előtt tagadni szokták. A «szent kép» különben minden körülmények között ünnepélyesen bevitetik a templomba s szokott helyére tétetik, honnan csak ezen sajátságos szertartás alkalmával távolittatik el egy kis időre.

A Bubastis városában létező szentséget, mely nem a legnagyobb és legpompásabb ugyan, de fekvésére nézve a legszebb egész Egyiptomban, mert a város közepén és minden oldalról szabadon fekszik, Herodot a következőleg írja le. «A téren keresztül egy körülbelől negyven láb széles kövezett ut vezet a szentélyhez, mely minden oldalról magas fáktól van környezve. A templom-

köz, egy négyszög stádium kiterjedésben, egy száz lábnyi széles árok által környezetetik, mely a Nilusból nyeri vizét, s mely hasonlóképen fákkal van beültetve. A templom előcsarnoka tiz öl magas és hat rőf magasságu szobrokkal van díszítve, melyek megtekintésre méltók. A falakba mindenütt képek vannak bevésve, s a templom maga, melyben az istennő képe őriztetik, ismét magas fáktól van beárnyalva. Ezen istennő ünnepére az egyiptomiak az egész országból Bubastisba hajóznak, minden hajóban férfiak és nők vannak elhelyezkedve nagy számban. Némelyek a férfiak közül fuvolyáznak, a nők közül többen kerepelnek, a többiek pedig, nők és férfiak, dalolnak s kezeikbe csapkodnak. Minden városban, mely a folyó mentében fekszik, partra szállnak s a nők ekkor is kerepelnek és dalolnak; mások közülök a város női lakosságát veszik üldözőbe kiáltások és tréfák között, mert ekkor minden meg van engedve; mások tánczolnak, ismét némelyek levetik öltönyeiket s illetlen tánczokat lejtenek. S ha végre ezen jámborok Bubastisba érkeznek, nagy áldozatokat hoznak az istennőnek, s az ünnepélyek alkalmával több bort fogyasztanak el, mint az esztendőnek egész többi részében. Az egyiptomiak azt állítják, hogy ezen ünnepélyek alkalmával nem ritkán 700 ezer férfi és nő gyülekezik itt össze; ide nem számítva a gyermekeket».

Ezen istennő *Bast* vagy *Pacht*, s kit a görögök *Artemis*nek (*Diana*) neveznek. Az emlékeken

ezen istennő a nappal fején ábrázoltatik; avagy emberfej helyett gyakran a macska, ezen neki szentelt állat fejét viseli. Az ünnepély közt *Rha* a napisten felkéretik, jönné segítségére leányának, a szent macskának, melyet a kigyó (a sötétség, a rosz) nagy ijedségbe ejtett; s mely immár a nap pályájához kezd közeledni, hogy a szent macska tagjait megfertőztesse. — Az általunk már említett *halottas könyvben* egy macska látható, mely jobb első lábát a kigyó fejére teszi, míg a ballal egy kést tart, melylyel a kigyó fejét levágja. — A kerepelés a szertartások közé tartozott, s állítólag azért történt, hogy az okozott zaj a rosz isteneket távol tartsa.

Pacht vagy *Bast* istennő. mely a Memphisben tisztelt *Mut* istennővel valószínűleg egy és ugyanazon személy, egyszersmind az emberek és istenek anyjának tekinthető. A felirások «*anyjának*», «*a sötétség urnőjének*» nevezik. Fején viseli Felső-Egyptom koronáját, vagy a keselyű bőrét; avagy egyszerűen ezen keselyű fejével rajzoltatik, mely kiválóan neki volt szentelve. Ezen istennő után alkották a görög Artemis (Diana) istennőt.

Ezen különféle szertartások alkalmával vagy azok előtt, a nőknek úgy látszik nem jutott Egyiptomban azon tisztességes rész, melyet ezen komoly és vallásos néptől talán várni lehetett volna. A nők, kivált az alsóbb rendűek, bizonyos istennők ünnepélyei alkalmával teljesen kivetköztek nőiességükből s vagy egészen öltöny nélkül, vagy csak elégtelen ruházattal jelentek meg a

nyilvános helyeken és templomokban; mi legalább ezen alkalommal nem idézett elő semmiféle botrányt a különben ilyesmiben szigorú egyiptomiak szemeiben. Valószínű, hogy ezen ünnepek erkölcstelen és durva kihágásai kivételek valának, melyek mint a római Saturnáliák alkalmával büntetlenül lehetne a jó erkölcsöket megsérteni, mit más alkalommal bizonyosan néhez büntetés követett volna.

Az egyiptomiak állattiszteléséről, melyről röviden már előbb megemlékeztünk, Herodot után még a következőket közöljük. Egyiptom nem gazdag állatokban, de azok, melyek ott találhatók, mind tiszteletben tartatnak; némelyek ezek közül együtt élnek az emberekkel, mások nem. Az állatokat illetőleg a következő szokás mutatkozik. Örök vannak rendelve, kik élelmezésükről gondoskodnak és pedig külön minden állatnál. Ezen hivatal úgy látszik nagy tekintélyben állott s az apáról a fiura szállott. Azok, kik a városokban laknak, következőképen járnak el. Könyörögnek az istenséghez, melynek az állat kiválóan szentelve van; e közben lenyirják gyermekeik fejét egészen vagy csak harmadrészben, s a haját ezüst ellenében mérlegbe teszik. A mennyit a hajnyom, annyi ezüstöt adnak az állatok őreinek, kik ezért halakat s egyéb táplálékokat vásárolnak az állatok számára. — Ha valaki ezen állatok közül egyet szándékosan megöl, halállal büntetetik; ha véletlenül okozta annak halálát, büntetést fizet, melyet a papok határoznak meg. — De ha

valaki egy ibist vagy vércsét öl meg, és pedig szándékosan avagy nem, az okvetlenül halállal sújtatik.

Különös tiszteletben állottak Egyiptomban a macskák; s a nép félelme ezen ragadozók elől annyira ment, hogy tűzvész alkalmával az oltár és holmijuk megmentése helyett, csak a macskákra gondoltak; s ha egy ilyen mégis a tűzvész áldozatává lőn, a szomorúság nagy és általános volt az egész városban. A nép ilyenkor gyászának kijelentésére leborotválta szemöldeit.

Ugy látszik azonban, hogy egy kutya halála még nagyobb szomorúságba tudta ejteni a népet, mert ekkor a gyászolók egész testüket és fejüket leborotválták. A megholt macskákat bebalzsamozták és szent helyeken temették el; a kutyákat ellenben bárhova lehetne temetni. Hasonlóképen temették el a legtöbb más állatok, kivéven a krokodilt, mi még különösebb szertartások között szokott történni.

A krokodil a négy téli hónap alatt semmiféle táplálékot nem vesz magához; s habár négy lábú állat, mégis ép oly könnyen lakik és megél a szárazon, mint a vízben. Tojásokat rak a szárazon s vagy maga kelti ki, vagy pedig a napsugarak végzik helyette e dolgot. A nap nagyobb részét szárazon tölti, az egész éjjel ellenben a vízben, talán azért, mert a víz éjjel melegebb mint a levegő s az aláhulló harmat. Valamennyi állatok között, melyeket ismerünk, — a legkisebből a krokodil lesz a legnagyobb, mert tojása alig na-

gyobb egy közönséges ludtojáznál; s ily arányban jó a kicsiny a világra, mely azonban gyorsan növekedik, s tizenhét rőf hosszúságot ér el. * Nagy disznószemei vannak, s kiálló fogai arányban állanak többi testével. Csak felső állkapczáját tudja mozgatni, az alsót nem, s fejét sem birja forgatni; hanem ha más oldalra akar látni, egész testével kellenek vala megfordulnia, oly kemény és feszes erős pánczélos teste. Bir hatalmas karmokkal s pánczélja hátán áthatlan. A vizben vak, a szabadban ellenben jól lát, s mert sokat tartózkodik a vizben, száját közönségesen nyitva tartja, mely belülről telve van rovarokkal s egyéb férgekkel. — A többi állatok és madarak kerülik a krokodilt, csupán a kis Trochilus (egy kis madárfaj) él jó lábón vele, melynek persze hasznát is veszi az otromba állat. Mert, midőn a krokodil partra jó s ásitozni kezd, mit közönségesen este szokott tenni, a kis Trochilus becsuszik szájába s megeszi a férgeket és rovarokat, melyeket ott talál; a krokodilnak ez nagyon inyére látszik lenni, mert a kis madarat nem bántja.

Némelyek az egyiptomiak közül a krokodilt szentnek tartották, mások ellenben nem, sőt gyakran ellenség módjára bántak el vele. Azok, kik Theba és a Moeris tó vidékét lakták, ezen állatot nagyon tisztelték. Egy-egy példányát, mely be van tanítva, s melyet kézzel is lehet érinteni — ápolják és ünnepelek, füleibe mindenféle ékszere-

* Azaz 20—25 láb hosszúságot.

ket tesznek aranyból és drágakövekből, első lábaira értékes karpereczeket tesznek; s előirt étkeket és áldozatra szánt állatokat tesznek eléje táplálékul. Szóval életében a legpompásabban tartják, s ha meghalt, bebalzsamozzák és a szentelt helyeken így a labyrinth alsó helyiségeiben eltemetik. Azok, kik Elephantine vidékén laknak, a krokodil húsát megeszik, mert itt nem tartják szentnek ezen nagy gyíkot.

A krokodilt többféleképen fogják. Így egy disznóhátat horogra füznek csalétkül, s leeresztik a folyam közepében. Egy vadász egy malaczt hoz a folyam partjára s üti, mely azután hangosan jelét adja fájdalmának; midőn ezt a vízben lévő krokodil meghallja, a hang felé uszik, hátára veti magát, mert csak így tudja zsákmányát a vízben megragadni, s a malaczt elnyeli; azonban még mielőtt nehézkes testével szokott állásába helyezné ismét magát, a vadászoktól gyorsan partra huzatik, egyikök betömi szeméit agyaggal, hogy ne lásson, s aztán könnyü szerével hatalmukba ejtik.

Herodot elbeszélése szerint volt még egy más madár is Egyiptomban, a Phönix, mely igen nagy tiszteletben állott; s melyről a híres görög utazó így ír. «Én ugyan csak képből láttam a Phönixet, mert nagyon ritkán fordul elő, és pedig mint a heliopoliták mondják, minden ötszáz esztendőben, s akkor jelentkezik, midőn apja meghalalozik. Nagysága és alakja a következő: szárnyainak egyik része aranszinű, a másik vörös, s

külsőleg és egész alakjában nagyon hasonlít a sas-hoz. Ezen madárról az egyiptomiak a következő sajtóságos mesét mondják. Arábiából jó s apját myrrhába göngyölve hozza magával, hogy a nap-isten (Helios) templomában eltemesse.»

Ezen Phónix egy mesés madáralak volt, melyet gyakran lehet a régi egyiptomi emlékeken látni, s symbolicus megjelölésére szolgált egy bizonyos, 500 évet kitevő időszaknak, melynek kezdete egyértelmű volt egy új idő megindulásával, s nagy fénynyel megült eseménynek tartott. Utóbb a Phónix az ujjászületés és halhatatlanság symboluma lett.

Az elősorolt állatokon kívül még nagy tiszteletben állottak a kigyók, de a melyek bizonyos vidékeken, kivált az áradás ideje után annyira elszaporodtak, hogy rendkívüli károkat okozának a veteményekben és a többi állatokban. A természet azonban ezen kártékony férgek pusztítására rendelé az ibist, egy vizimadár-fajt, mely a kigyóknak kérelhetlen ellensége volt, s megszámlálhatlan sokaságban pusztitá el azokat; minélfogva az ibis különös tisztelet tárgyát képezte egész Egyiptomban. Az ibist Herodot a következőképen írja le: «Egész testében nagyon fekete, felső lábai a géméhez hasonlitanak, csőre erősen hajtott. Igy néznek ki azon ibisek, melyek, a kigyókat pusztitják; de van még egy másik fajja is, mely az emberek között él, ennek feje és nyaka egészen csupasz; tollazata fehér, kivéven szárnyainak és farkának végét, mert ezen részek valamint

a nyak és fej feketék. Lába és csőre ellenben hasonlít a másik ibiséhez.»

Az elősoroltakban a régi mivelte Egyiptom vallási és miveltségi állapotáról némi tájékozásra alkalmas anyagot kívántunk nyújtani az olvasónak. Tagadhatatlan, hogy ezen legrégebbike a culturnépeknek úgy vallási, mint társadalmi intézményeiben nemcsak a természet józan utasításai szerint járt el, hanem egészséges ösztöneitől vezettetve, oly államépületet alkotott, mely rend és tartósság tekintetében a történelemnek egyik későbbi állama által sem mulatók fölül, és csak nagyon kevés által közelíteték meg. Ezen tartósságát első sorban intézményeinek életrevalósága tette lehetővé.

Ezen intézmények mindegyikét úgy a vallásiakat, mint társadalmiakat, szilárd megállapodottság jellemzi; s a realismus aligha ünnepeelt egy államban is annyi diadalt, mint Egyiptomban. Istenei, törvényei, emlékei, épületei, sírjai mind azt mutatják: hogy mindenben a tartósságot és állandóságot kereste; az eszményi csak másodrendű volt előtte. Az állattisztelés sajátosságait és nemeit megítélni ép oly nehéz, mint talán felesleges munka volna. Már előbb említettük, hogy a symbolika rendkívüli befolyással volt mindenre, mi a vallással összefüggött. Természetes azonban, hogy egység és átálánosság ezen tisztelésben nem lehetett, mert például a krokodil ott nem tisztelték, a hol található nem volt stb.

HETEDIK FEJEZET.

Művészet: építészet és szobrászat. — Jellemzésük. — A gúlák. — A labyrinth. — A Moeris tava. — A Nekropolis. — A Rhamesseum. — A sphinx. — A Memnon szobor. — A karnaki romok. — Az Abu-Simbul melletti barlang-templom. — Festészet.

A régi népek között az egyiptomiak voltak azok, kik az építészetet és szobrászatot sokkal elébb mint a görögök, a legnagyobb tökélyre emelték; s míg az utóbbiaknak az egyiptomi emlékekben nagyszerű mintáik voltak, addig az egyiptomiak önmagukból emelkedének a művészet eddig utól nem ért magaslatára.

Valamint a vallásban, úgy művészetében is lenyomódik a népek jelleme és erkölce, izlése és miveltése; s itt is azon szándokával találkozunk az egyiptomi népnek, mely minden tettében szembeötlő: tartósság által megóvni műveit az enyészettől. Épületeinek, sírhelyeinek s egyéb emlékeinek roppant külformái és nagysága, világosan e mellett tanuskodnak. Az egyiptomi művészet első sorban a szilárdságot, s csak másodikban keresi a szépséget; mi a görög művészetben közönségesen megfordítva állott. Épületeinek jellemző sajáttsága, roppant széles alap; falai, oszlopai, tornyai, szobrai mind rövidek és vastagok. A gúlák, melyek a világ legnagyobb épületei, roppant alapokon nyugosznak, magasságuk csekélyebb, mint négy oldalaik szélessége. Ilyenek az egyiptomi emlékek mind, kiterjedésük legfeltü-

nőbb a szélességben, s habár néha talán nehézkesnek látszanak, mindazonáltal a rendithetlenség és örökké tartósság benyomásával bírnak.

Habár az egyiptomi művészet nem volt oly szerencsés helyzetben, hogy már meglevő minták szerint vagy után képződhetett volna, mint a görög, volt mégis egy csálhatatlan és nagy tanítója: *a természet*, melynek hű utánzásának köszönhetetvala legtöbbet. S ezen saájátságos nép ragaszkodása mindenhez, mi a tartóssággal és örökkévalósággal összefüggött, annyira ment, hogy ezt művészetében is szigorú törvénytette magának, azért az egyiptomi emlékek a régi, közép- és új korszakból nem mutatják azon feltünő változásokat, mint máshol, s melyeket pedig az ezredéves időközök, melyek egyes művek között feküsznek, eléggé indokoltak volna. Csak a politikai hanyatlás korszaka tünik fel művészetében is, és pedig leginkább abban, hogy a régi rendithetlen formák helyét, mások amazokkal miben sem versenyezhetők, foglalták el. Faragványaik mind *egy* eszmét igyekeznek testté tenni; a vallási fogalmat, s ezzel kapcsolatban a képek nyelvét győzelemre segíteni.

Elején hullámozott vagy átalános vonalok, később mindig határozottabb jellegű képek beszéltek, és pedig mindig domborművekben, mely általában nagy előszeretettel mivelteték a régi egyiptomi művészek által. Az egyiptomi alakok, melyeket képekről ismerünk, gyakran gyermekies kézzel látszanak készítve lenni, de az igazi

arány itt sem hiányzik soha; s a művész megelégedett azzal, ha megértették, s nem keresett a szép izlésének felébresztése által nagyobb dicsőséget. A valódiság és értelem meg valának s több nem kellett.

Az egyiptomi művészet tehát nagyszerű és egyszerű egyszersmind: a hűség által, mely vonásaiban rejlik; s mely építészetében még inkább érvényesül. Nagyszerű még a kis alakokban is, mert ember- és természet fölötti egyszersmind, s melynek irányát itt is a vallási felfogás határozta meg.

A legnagyobb s tömegességükben leghatalmasabb emlékek a Gizeh melletti *nagy gúlák* (*pyramidek*); a régi Memphis ezen óriási temetkezési helyei. A legnagyobb Chufu vagy Chefren gúlája, mely még jelenleg is 421 láb magassággal bír, eredetileg pedig 480 láb magas vala, s több mint kétszáz egymás fölé rakott két lábnál magasabb négyszög kövekből áll. Alaplapjainak mindegyike 746 láb szélességgel bír, s a kövek, melyekből épült, körülbelül 90 millió kubiklábat tesznek. Ha ezen óriási anyagot, melyből ezen *egy* gúla épült számba vesszük, 6 láb magassággal egy 600 mértföldnyi hosszú kőfal kerülne ki; mi némi fogalmat nyújt az egész épület óriási kiterjedéséről.

Ezen roppant épület belsejében kisebb kamarák találhatók, melyekbe nagyon alacsony és keskeny lépcsőtornácok vezetnek. — Az egésznek közepében vagy magvában látható a király sír-

terme, mely alatt ismét egy nagyobb kiterjedésű üres hely létezik. Az egész gránit alapokon nyugszik, mely egyszersmind a föld alapját képezi. Az épület négy lapja szigoruan a négy világtáj szerint van alkalmazva.

A másik gúla, mely jelenleg még 447 láb magas, egészben az elsőhez hasonlít, csakhogy sírcsarnoka az alapsziklába van vésve. A harmadik csak 203 láb magas és gránit köpennyel bir, melylyel állítólag Nethaker királyné látta el, ki a hatodik dynastiához tartozik. A többi gúláknak, számszerint 67 mind kisebbek s Thébától Felső-Egyiptomban egész a Nilus deltájáig találhatók szétszórva.

A gúláknak mellett kétségkívül a legérdekesebb és egyszersmind legnagyobb szerű műve a régi kulturállamnak: a *labyrinth* vagy tévelyeg volt. Ezen óriási épület, melyet III. Amenemha király építtetett, a Moeris tó partján állott, a mai Fayumban. A labyrinth egy palota volt, mely tizenkét fedett udvarra vala felosztva, melyek egy közös fal által voltak körülvéve, s mely 3000 szobát számlált, melyeknek fele a föld fölött, másik fele pedig, melyekbe 92 lépcső vezetett le, a föld alatt létezett. A földalatti helyiségek egyszersmind a királyok és szent krokodilok temetkezési helyül szolgáltak. A palota fedele, valamint az egész épület és falai kőből valának; az utóbbiak nagyobbrészt faragványokkal díszítve. Az épület mindegyik sarkában egy gúla állott; az udvarokat ékes oszlopcsarnokok díszíték fehér kőből.

Herodot mint szemtanu ezeket mondja a *labyrinthról*. «Ha valaki mindazt összefoglalná, mit a görögök pompás épületekben alkottak, ugy azt találná, hogy azokat munka és költség tekintetében felülmulná az *egy* labyrinth. Ámbár már a gúláknak minden leírását felülmulnak, s közülök mindegyike fölér a legnagyobb görög művel, a labyrinth mégis túl tesz valamennyin». Jelenleg ezen pompás épületből csak falmaradványok, gránit és mészkőtömegek, néhány oszloptöredék s egy nagy romhalmaz állanak fenn; romok, melyek egy 600 láb hosszú s 500 láb széles négyszöget borítanak. A labyrinth a dodekarchia, vagy a tizenkét királyok idejében keletkezett, s közös műve volt a fejedelmeknek, kik fogadalmat tettek, egymás közt és mellett békességben, s háboruszkodás és irigység nélkül élni. Ezen fogadalmom emlékezetére építették azután közösen az óriási művet.

Nagyszerűség tekintetében versenyezhetett a gúlákkal és a labyrinthal az u. n. *Moeris tava*, egy mesterséges vízmedence, mely nagyság tekintetében Európa legnagyobb tavaival megmérkőzhetett. Herodot ezt még nagyobb műnek tartja, mint a labyrinthet. Kiterjedése 3600 stádium vagy 80 földrajzi mértföld volt, tehát oly nagy, mint egész Egyptom part hossza. Ezen tó Memphis és a labyrinth mellett, éjszakról dél felé terjedt s legnagyobb mélysége 300 láb vala. Ezen roppant tó közepén, melyet emberi kezek ástak, két gúla állott, melyek közül mindegyik

300 lábbal emelkedett a tó tükre fölé; mi az egésznek rendkívüli benyomását méginkább növelte. A víz, mely a tó medrét kitölté, nem a föld alól jöve, mert a vidék ott nagyon vízszegény, hanem csatornák által a Nilusból vezettedék oda. Hat hónapig a Nilusból a tóba, a másik hat hónapban pedig megfordítva a tóból a folyamba folyott a víz, mely különösen a vidék nagy kiterjedésü kertjeinek s mezőségeinek öntözésére szolgált. A tó egykoron oly gazdag volt halakban, hogy a kedvező évszakban naponként egy ezüst talentumot jövedelmezett a kincstárnak. Diodor azt mondja, hogy Moeris király, ki a tavat ásatá, a halászat gazdag jövedelmét nevének ajándékozta túpénz fejében, melyből piperéit fedezte; mi szinte azt bizonyítja, hogy a tó jövedelme jelentékeny lehetett.

Ott, hol egykoron ezen mesterséges tó állott, most nagyobb részben üres vagy mocsáros mélyedések láthatók, s csak egyike bir nagyobb vízmennyiséggel, melyet a Bahr-el-Jussuf, azaz a József-csatorna vezet oda a Nilusból. Ezen csatorna építését a monda azon bibliai Józsefnek tulajdonítja, ki az ó-szövetségből ismeretes, s Jákobnak második, legifjabb fia volt.

Az egyptomiak lakházaikat közönségesen csak szállásoknak tekintették, hol rövid ideig tartózkodnak; a sírokat ellenben örökös házuknak hívták, melyből sohasem költöznek ki többé. Innen van, hogy lakházaikra csak kevés gondot fordítottak, sőt nem ritkán elhanyagolták azokat,

míg sírjaikat mindennel felékesíték mivel csak birtak. A Nilus völgye Memphis-től felfelé számtalan, több mint tíz ezer csoport magán sírokat mutat. Közép-Egyiptomban a leghiresebbek ezen sírcsoportok között a memphisi és a mai Beni Hassán melletti. Tovább délre Assiut, és Arabat-al-Matfun s Hau mellett. Ezen nevek természetesen nem a régiek, hanem a jelenlegi arab-török torzítások. A leghiresebb azonban a *Nekropolis* vagy *halottas város* Theba mellett, melynek nyugati hegylánca számos emeletekben és számtalan csarnokokban vagy folyosókban, többnyire már feltört sziklasírokat tartalmaz. A legrégebbek ezen sírok között a tizenegyedik dynastiából, tehát a negyedik ezredben Kr. előtt keletkeztek.

A legérdekesebbek itt az u. n. királysírok, melyek felettén gazdagok jól megőrzött faragványokban. Sethi, II. Rhamses és III. Rhamses sírjai a legtöbb figyelmet érdemlik itt. Egy hajtott csarnok s meredek, a sziklába vésett lépcsők egy előcsarnokba vezetnek alá, mely négy oszlopon nyugszik s képfaragványokkal van díszítve. Ennek baloldali mellékfalából egy második lépcsőzet vezet még alább. Ezen lépcsőzetet követve, egy második folyosón keresztül ismét egy terembe lehet jutni, melynek mennyezete hat oszlopon fekszik, s ezzel áll összeköttetésben egy magas, ivszerű mennyezettel ellátott terem, melyben elébb Sethi király alabástrom koporsója állott. Hajdan ezen sírcsarnokból még egy harmadik lépcsőzet is vezetett és pedig még alább, de a mely most

nagyobb részben romokban hever. Ezen sírhelyek hossza 320, mélységük pedig 90 láb.

A faragványok az első csarnokban hieroglyph vonalokból állanak, melyek mind Sethi királyról, «*Phtah kedvenczéről*» szólanak. A lépcsőzet falai számos nemtőket és egyéb jó szellemeket mutatnak, melyek közül egyik patakszerűen siratja az elhunyt királyt, s felette képekben e szó olvasható: «*Rimi*» azaz panasz. A következő folyosó falain láthatni «*Kneph*» isten csolnakját, melyen a boldogultakat az alvilágba juttatja; még tovább az igazság istennőjét. A kisebb teremben Sethi király áldozik különböző istenségeknek. Az első terem oszlopain a király az istenektől fogadtatik. Majd egy ünnepélyes menet szemlélhető, mely négy különböző emberfajt mutat fel, bizonyosan vonatkozással a király alattvalóira, az egyik vörös, a másik fehér, a következő fekete s a negyedik ismét fehér színben különböztetik meg. A négy vörös alak egyiptomiakat mutat; a következő négy kék szemekkel, bozontos szakállal és rövid ruhával valószínűleg lybiai; a feketék szercesenek, az utolsó négy végre hasonlólag kék szemekkel, hegyes szakállal és hosszú öltönyökben más ázsiai népekre vonatkozhatnak, melyek az egyiptomiak hatalma alatt állottak. Ezen terem egyik falán ismét a király Sethi látható, midőn az alvilágban *Osiris* által fogadtatik.

III. Rhameses temetkezési helye 405 lábnyira van belevésve a hegybe; egy hosszú folyosó jobbról és balról, számos apróbb kamrákkal és fül-

kékkal, melyek mind jelenetekkel borítvák az egyiptomiak családi és nyilvános életéből — vezet egészen a nagy teremig, melyben ezen uralkodó koporsója állott. A faragványok, domborművek, itt is eleven színekkel vannak befestve, hogy annál élénkebben állítsák elé azon tárgyakat, melyeket jelentenek, vagy kifejezni akarnak. Az egyik teremben a királyi konyha látható. Ökrök levágatnak s miután darabokra vágattak, egy bográcsba tétetnek, mely közönséges háromlábbon áll a lobogó tűz felett. Egy szolga talán fűszereket tör egy mozsárban, míg egy másik kenyeret dagaszt lábaival. Ismét egy másik lencsét főz, mely kosarakban áll mellette. Még mások fekete bogyókkal behintett süteményeket tesznek a kemenchébe. Egy második teremben a királyi kéjhajók láthatók, melyek gazdagon meg vannak aranyozva, s ékes faragványokat mutatnak. Egy harmadig teremben a fegyverek vannak elevenen lerajzolva. Kések, török, görbe kardok, dárdák, nyilak, csatabárdok, pánczélingek, sisakok és harczilobogók. Némelyike a fegyvereknek kékre van festve, mi azt látszik bizonyítani, hogy az egyiptomiak III. Rhameses idejében már ismerték a vasat. A következő teremben házi eszközök és butorok rajzai láthatók, és pedig ép oly izletesen, mint czélszerűen kiállitva. Vannak itt karszékek, támláspadok, virágtartók agyagból és porcelánból, vagy alabastromból; továbbá takarók, medenczék, korsók és kosarak stb., és pedig mind csinnal és tökélyben. A szomszéd terem Egyptom

gazdag természetvilágát tünteti fel. Ludak, fürjek stb., továbbá szőlő és egyéb gyümölcsök.

A legérdekesebb ezen melléktermek rajzai közül az, mely két agg hárfást ábrázol, kik bő köntösökbe öltözve nagy és gazdagon diszitett négyhúrú hárfán játszanak *Osiris* előtt. A többi képek majdnem mind a lélek utazására vonatkoznak, az alvilágba. III. Rhamses király pompás koporsója, most a párisi nemzeti muzeum egyik disze.

A thébai sziklasirok közül a legnagyobb, egy Petamunep nevű papé, ki sirja után ítélve fejedelmi vagyonnal birhatott. Ezen sir folyosóival, csarnokaival, termeivel stb. 862 lábnyira nyulik be a hegy oldalába. Itt is gazdag festékfaragványokkal vannak a csarnokok és termek falai diszítve, melyek többnyire a halott életéből közölnék jeleneteket.

A *sphinx*, mely az említett nagy gúlák mellett áll Gizeh közelében a lemenő napot vagy a halálistent *Hai-Em-Aschu*-t ábrázolja. A mai egyiptomiak, kik a régiekkel semmiféle vonatkozásban sem állanak, a sphinxet «*Saba-al-Sejl*» azaz «*éj-oroszlán*»-nak nevezik. Az egész egy fekvő oroszlánt mutat, egy emberfejjel, melyet a közönséges egyiptomi főveg takar. Az arcz, mely eredetileg barnás vörösre volt festve, kelet felé van fordítva. Ezen óriás emberoroszlán egy roppant kődarabból áll, s csak a fej és az arcz mutatják a véső nyomait, míg többi része kevésbé faragott sziklatömeg. Az istenszobor mellében egy kis templom

látható, mely azonban az egésznél későbbi eredetű.

Megemlítjük még a *Memnon szobrát* Felső-Egyiptomban, mely egy óriási emberalakot ábrázol ülő helyzetben. Valószínű, hogy ezen szobor valamely templom vagy királyi lak kapubejáratát díszíté. A Memnon-szoborról sokáig sajátyszerű mesék voltak elterjedve, még nem oly régen tudományos munkákban is. Ezek szerint a szobor mindenkor, midőn a nap felkelt sajátos panaszos hangot hallatott. Ujabban kiderült, hogy ezen állítólagos panaszos hang nem más, mint a hűvös hajnali lég éles áthuzódása, a szobor füle és szája között létező keskeny csőszerű nyíláson, melyet persze korábban nem vettek észre, s mely a Memnon-szobornak elvette mesés, és sokak előtt épen azért érdekes jelentőségét.

Épületekben és palotákban, melyek részben még ma is jó karban vannak, felettén gazdag a mai Luxor és Karnak környéke. A karnaki főépületről ide jegyezzük a következőket Lenormant híres munkája után Egyiptomról.*

A Niluson felfelé jöve, kettős sorain a sphinxeknek keresztül lépünk egy nagy négyszöge elé: a templomoknak, palotáknak, udvaroknak, melyek 1200 láb hosszúságban egy közös fal által vétetnek körül, s mely Egyiptom fénykorában annak nemzeti szentélyét képezte. Ezen nagy négyszög homlokoldala II. Rhamses alatt épült,

* Lenormant : Manuel d'histoire ancienne de l'Orient. Paris 1868.

magassága 134 láb; s az egész egy hatalmas sziklatömegekből összehordott gátfal, vagy kettős torony, melynek közepéből egy 60 láb magas kapu vezet a belsejébe. Ezen keresztül egy előudvarba lépünk, mely jobbról és balról oszlopfolyosóktól szegélyeztetik, melyek mélysége 275 láb, szélessége pedig 329 láb. Ezen előudvar közepén, t. i. a kapu és egy második sor kaputorony között hajdan kétsoros 12 oszlop állott, melyek felső részei kehelyalakuak valának, s melyek közül jelenleg még csak néhány áll fenn, míg a többiek, miként hatalmas malomkövek puszta romokban hevernek.

Ha a második toronysor kapuját átléptük, mely nagyobb részt szét van rombolva, egy hatalmas oszlopterembe tekintünk alá, melynek oszlopai majdnem még mind fenállva a legnagyobbak a világon. Kiváltképen a terem közepén létező kettős sor, valóban óriási arányokat mutat. Az oszlopszárak magassága 66 láb, átmérőjük pedig 12 láb. A kőgerendák, több mint 40 láb hosszúságban, melyek ezen oszloptengerhez tartoztak, s a terem csarnokait egymással összeköttették, többnyire szétzúzva hevernek a földön. Jobbra és balra a teremtől hét-hét sor kisebb oszlop állott összesen 122, melyek magassága 42 láb körfogatuk pedig 27 láb. Az egymásra helyezett összekötő és támaszgerendák fölött az ablakok magas oszlopszatai emelkedének, míg az ablakok maguk finom kőrácokkal valának ellátva. A fenálló hét oszlopsor az épület szárnyainak

fedelét tartotta. Maga az oszlopterem egy négyszöget képez, melynek szélessége 170 láb, hosszúsága pedig 329 láb, legnagyobb magassága pedig 70 láb, míg a mellékcarnokoké 43 láb.

Bámulattal állunk ezen hatalmas oszlopok tömkelege előtt, csodálkozással tekintünk végig a falazatokon, melyek borítvák áldozatképekkel s ezer érdekes részleteivel a régi egyptomi kulturéletnek; s mily nagyszerű látvány lehetett, midőn egykor a király lépett méltóságteljesen, kápráztató fénytől környezve néma kíséretével ezen oszloptengeren keresztül, hogy áldozatot hozzon az isteneknek, vagy itéletet mondjon az emberek fölött! Ma csak a sakál leskelődik a fényes romok mögül, s huhogva ül a bagoly a szent hieroglyphék fölött . . . .

Ha ezen bámulatraméltó oszloptömkelegből kelet felé fordulunk s roppant négyszög lépcsőromokon felfelé haladunk, melyek egy harmadik kaputorony romjait fődik, s melyek mögött egykoron két pompás obelisk emelkedett rózsaszínű gránitból, s melyek egyike ma a párisi egyetértés terét disziti, s csak a másik áll fenn, egy tágas téren állunk, melynek hátterét egy másik nagy épület homlokzata képezi, mely előtt hajdan hasonlóképen egy obeliskpár állott. Itt fekszenek Amun-hotep fényes templomának romjai sárga homokkőből, melynek belső szentélye azonban vörös gránitból épült.

A templomkör legkeletibb részében emelkednek III. Thutmesz fényes palotájának romjai,

melynek külfalai majdnem mind összedültek; azonban fenáll még belőle 32 négyszögletes oszlop. A nagy terem részben még épségben van s hatalmas kőgerendákat mutat, melyek fedelét hordozzák. Innen kisebb termek nyílnak jobbra és balra, egyikében áll a hieroglyphektől fedett királyi trón; egy másikban állott egy falikép, mely előtt Thutmesz király őseinek szokott vala áldozni. Ezen óriási épület-tömkelegeken kívül láthatók még Karnak-ban számtalan kisebbnagyobb templomromok, összedült paloták stb.

Mielőtt a régi Egyptom építményeit befejeznők, még meg kell emlitenünk azon óriási barlangtemplomot, mely Felső-Egyptomnak talán legérdekesebb műemléke ezen régen elmúlt idők-ből; valamint III. Rhamsesnek még néhány építményeit Egyptom többi részeiben.

Az első ezen emlékek közül Nubiában van, a mai Abu-Simbel mellett, és pedig a wadi-halfai vizesések közelében. Egy sziklafal meredeken ereszkedik alá a folyam felé, előtte függőleges nyílásokban II. Rhamsesnek négy óriási szobra látható. Az alakok trónon ülnek s talapzataikkal együtt 70 láb magassággal birnak; vállszélességük 25 láb, s a könyöktől egész az ujjhegyig 15 lábot mérnek. Sárga futó sivataghomok a nagyszerű szobrokat részben elboritá, részben egészen elpusztitá. Ezen óriásszobrok diszitik a barlangtemplom bejáratát; s alig van az egész világon ehez hasonló nagyszerűségben. A szobrok érdekességét emeli még azon körülmény, hogy hí

képmásainak tekinthetők azon uralkodónak, ki nek emlékére vagy tiszteletére emelvék. Az arcz-kifejezés tiszta és méltóságteljes, s eleven kinyomata az egyiptomi nemzeti és tipikai jellemnek.

A két középső szobor között nyílik a bejárat a hegybe. A hajdan nagy magasságu kapu anynyira be van fúva a sivatag homokjától, hogy ma már csak meghajolva lehet azon bejutni. A nagykiterjedésű előcsarnokban kétsor négyszögletes oszlopszaton kell keresztül hatni, melyek mindegyikén Osiris egy roppant szoborra támaszkodik. Ezen szobrok alapzat és főveg nélkül 18 láb magasak. A hatalmas karok mintegy imára összekulcsolvák a mellen; a kezek a királyi méltóság egy jelvényével vannak ellátva, egy cséplő kötélhez hasonló ostorral; a fejeket a magas királyi főveg disziti, míg az övet szépen ránczozott szövet környezi. Az arcok hajdan szinezve valának, a fekete szemek most is kísértetiesen néznek alá a betolakodott idegenre. De a futó homok ide is behatott s a szobrok térdig borítvák általa.

Ezen megragadó nagyságu előcsarnokból egy terembe lépünk, a tulajdonképeni szentélybe, egy sötét terem ez, mely 200 lábnyi mélységbe van a sziklába bevésve. Tűz vagy gyertyavilágnál egy hatalmas gránitoltár szemlélhető, körülötte négy nagy bálványszobor térdig leeresztett kezekkel s komoly tekintettel. Egykor ezek is eleven szinekkel voltak festve. A harmadik alak jobbról maga Rhamses a többi istenek társaságában. A falak itt is élénk faragványokkal borítvák,

melyek többnyire isteneket s azokra vonatkozó jeleneteket ábrázolnak. A szentélyből nyolcz kisebb kamarába lehet lépni, melyek hasonlólag mind a sziklába vannak vésve. Az egyikben háromszoros ülőpadok vannak alkalmazva, mi különben az egyiptomi templomokban csak nagyon ritkán szokott előfordulni. Valószínű, hogy ezen termecskék a papok és templomszolgák számára voltak rendelve az áldozat alatt.

A legérdekesebb faragványok az első teremben, mely a szentély előtt fekszik, szemlélhetők. A karnakiak után ezek képezik a legfontosabb és legérdekesebb történelmi emlékeket Egyiptomban. A zárfalon jobbról és balra a bejárattól egy dombozmű látható, mely Rhamses királyt ábrázolja, midőn egy harczy buzogánynyal kezében egy csoportban álló legyőzött fejedelmeket sujt földre, kiket hajuknál fogva ragad meg. *Amun-Rhah* a napisten így szól hozzá, miközben egy csatasarlót nyujt át neki: *«Ime neked adom a sarlót, ölj vele. Neked adom a délt, hogy aláveds magadnak, az éjszakot, hogy legyőzd; s az eltévedt nemzetségek törzseit neked adom, hogy őket megsemmisítsd, s uralmad épületét kiterjeszd annyira, mennyire az ég oszlopai terjednek.»*

Mindegyikéhez a két csoportozatnak tiz-tizenkét alak tartozik, s az arcok itt is ugyanazon különbségeket mutatják, mint a thébai emlékeken; mi természetesen a legyőzött különféle származásu népeket jelenti. A vonásokban tisztán felismerhetők a szerecsen aethiopiaiak s a semita

syriai vagy phönikiai népek. Mindnyájan fel-
emelt karokkal kérnek kegyelmet a királytól,
mit ez azonban nem látszik hajlandónak megadni.
A déli falazat csoportozatain még feltünőbbek a
törzsi és származási különbségek, minthogy itt a
színek még jól meg vannak őrizve. A falak többi
oldalai is telvék harci jelenetekkel Rhamstes éle-
téből, ki ezen nagyszerű barlangtemplomban birja
utólérhetlen és nagyszerű emlékét. Egy harci
szekéren két száguldó lótól vonatva látjuk a ki-
rályt, egyenesen az ellenség soraira törni; nyilai
záporkint hullanak azokra s épen szekere előtt
rögyik össze egy halálra sebzett harczos, kinek
kocsija is felfordult. A csoportozatok merész kéz-
zel vannak vésve; az alakok, kivált a lovaké,
meglepően elevenek. A király tekintete a harcz
közepette nem árul el semmiféle felindulást; a
sors változatlan nyugalomával rohan az ellen-
ségre.

Taylor, egy hires angol utazó és író a kar-
naki romokról s az abu-simbeli barlangtemplom-
ról a következőleg nyilatkozik. «Karnak nagy-
szerű, de emberi. Az abu-simbeli barlangtemplom
ellenben a kelet minden emberit meghaladó kép-
zelmének műve; a csarnokok a szellemeké, vagy
az ó-görög mythológiának trónjukról letaszított
titánjaié.»

De nemcsak Felső-, Alsó-Egyiptom is gazdag
nagyszerű emlékekben, melyek legszebbjei II.
Rhamstestől származnak. Tanisban a Delta egyik
szent városában nagyszámu templomromok és

obeliszek láthatók, melyek ezen Pharao syriai hadjáratát és győzelmeit voltak megörökítendőek.

A Nilus balpartján, nem messze a régi Memphistől III. Rhamsesnek pompás temploma áll. Egy hatalmas kapu, melynek szárnyai 66 láb magasak vezet bennünket kelet felől az előtemplomba, melyet mint mindenütt, itt is nagy oszlopok képeznek, melyek egyszersmind többnyire Osiris szobrai. Ezen előtemplomból egy, valamivel kisebb kapuszerű épület vezet egy nagy előcsarnokba ; a folyosó, mely ezt szegélyezi, ismét hatalmas szobroktól tartatik, melyek hét láb átmérővel birnak, s melyek vállait lotos-levelek diszítik. Az oszlopok és szobrok daczára nagyságuknak nem nehézkesek, minthogy roppant kőtömeget tartanak, melyek a csarnok mennyezetét képezik. Az előcsarnok külső fala tiz fényes színekben diszlő domborművet mutat, melyek III. Rhamses győzelmeiről szólanak. Vagy százhusz lépésnyire délkeletre az elsőtől egy második nagy épület romjai láthatók, mely valószínűleg a királynak a templom közelében lévő palotáját képezte. Két görbén felemelkedő torony egy udvart zár el, mely ismét egy többemeletes épületet rejt magában. A még meglévő szobák kövezettel vannak berakva ; az ablakok négyszögletűek. A faragványok a királyt nejei és családja körében mutatják ; egyikén ezeknek a király a sakkdeszkánál látható, majd jelen van gyermekeinek oktatásánál, kik egy paptól irni és olvasai tanittatnak. A képek elevenek és hivek.

Köteteket kellene tele írunk, ha Egyptom régi emlékeiről csak megközelítőleg és azok rop-pant számához, kimerítő leírásokat akarnánk nyujtani. A röviden vázlatoltak mindazonáltal a legnagyobbszerüekről és legérdekesebbekről, legalább egy kis fogalmat képesek talán nyujtani az olvasónak.

A festészet mint önálló művészet nem mivel-tetek Egyptomban, legalább nem oly mértékben, mint például a szobrászat. Legtöbbször a szobrászat kiegészítőjeként szerepel, mert a faragványok, midőn elkészültek, mind szinezetet is nyertek; mint ez elején a görög szobrászatban is általános használatban volt. A hol azonban ilyen festettrajzok előfordulnak, ott nagy ügyességről és izlésről, valamint a művész biztos kezéről tanuskodnak. Az általunk is említett *«halottas könyv»* számtalan tollrajzot tartalmaz, melyek felettén jó színismerésre mutatnak. Átalában, a meglevő csekély festményekből bátran lehet következtetni, hogy az egyiptomiak ebben is nagy tökélyre vittek volna, ha szorgalmasabban gyakorolják vala.

Ezek után nem marad más hátra, mint Egyptom természettani viszonyairól s lakosainak szokásairól és erkölceiről átalában és különösen megemlékezni; valamint azon különbségeket feltüntetni, melyek ezen magas miveltségű népet mindennapi életében a többi, de különösen a görög néptől elválasztották.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Egyiptom földjének jelleme. — A nép és társadalom jellemzése. — A delta. — A Nilus lecsapolásának régi terve. — Az ország fölosztása. — Herodot a régiek szokásairól. — Áldozatok és ezekkel járó szertartások. — Befejezés.

«Az emberi mivelttség s a legrégebb állam egyikén azon világrésznek keletkezett, mely erre természettani viszonyainál fogva talán legalkalmasabb volt.» Afrika déli része hatalmas föld, míg éjszaki része mélyföldre szállt alá, mely talán még járhatlanabb mint a tengerek, melyek ezen világrészt majdnem teljesen szigetté teszik. Ezen mélyföld terméketlen tengerfenék, melyet a függélyesen alászálló égető napsugarak növénytelen, élettelen vadonná tettek, s csak ott fejlődött egy kis szigetszerű zöld élet (oáz), hol a homok alól felbugyogó éltető források, melyek száma azonban nem nagy, ezt lehetőségessé tették.

Az esés a déli felföldről az éjszaki lapály felé ennél fogva nemcsak nagy, hanem mint a Nilusnál számos akadályokkal küzd meg, melyek ezen folyam zuhanásaiban tapasztalhatók. Az eső, a növényélet ezen valódi eleme, Afrika mélyföldjein vagy egészen ismeretlen, vagy csak nagyon ritkán látott vendég; s míg a Sahara és lybiai sivatag egyes részei teljesen esőtlen vonalak alatt fekszenek, Egyiptom gyakran 35—40 év alatt csak egyszer lát esőt. Természetes, hogy ezen körülmény a növényélet megszűnését jelenti, s ha,

miként a Nilus kiáradásai, más esemény mentőleg nem lép az izzó napsugarak s a fenyegetett föld közé, az egész vidék menthetlenül a sivatag futó homokjával fog csakhamar, miként egy mozgékony halottas fátyollal elfödetni; mi annál szomorubb, mert ezen halálból talán sohasem marad feltámadás.

Afrika legnagyobb és legtágasabb kiterjedésű termékeny folyamvölgye éjszakkeleti sarkában keletkezett, mely egy keskeny tengerág által választatott el Arábiától. Ezen folyamvölgy a földről egész a Földközi-tengerig keskeny, de termékeny völgyet képez, melyet jobbról és balról, keletről valamint nyugatról heglánczok szegélyeznek, melyek a termékenységről híres völgyet mindkét oldalról párhuzamosan a sivatagoktól elválasztják.

A Nilus völgye, mely természetére és képződésére, valamint sajátos elzártságára nézve egyedül áll, egy hosszú, keskeny zöld oázst képez, mely meglepő és kellemes ellentétül szolgál a szomszédos sivatagoknak. Ezen szerencsés vidék lakói, kiknek trágázás nélkül s csekély munka mellett gazdag jövedelmet hozott a völgy, már nagyon korán a földmivelés ösvényére léptek; s elhagyva a pásztoréletet, szilárd lakhelyekhez kötötték magukat, s ezzel együtt rendezett családi majd állami életnek vetették meg alapját. Azonban az évenként ismétlődni szokott kiáradás még más irányban is lekötötte tevékenységüket. Gondoskodniok kellett ugyanis a növekvő vizek

elől személyüket és ingóságukat magasabb, biztosabb helyekre hozni, mi a vizen való korai jártasság nélkül nem volt gondolható. Így lettek a Nilus völgyének lakói kóborló pásztorokból csakhamar földmivelők és hajósok; s midőn egyik a másikat természetszerűen kiegészítette, a művelődésnek kezdőleges lépcsőzetein sokkal gyorsabban végig menének, mint bármely más nép.

Elzárt természete hazájuknak s talán ép oly mértékben saját életrealitásuk, jellemüknek egészen sajátos irányt szabott, mely nemcsak a nép külső megjelenésében, hanem családi ép úgy, mint állami életében, valamint vallásában és erkölcsében nyilvánult. Vad szomszédjaiktól, kik most is a nomád életben tengették elhanyagolt létüket, mindenben különböztek, mi az embereket könnyebben összehozza és egymáshoz köti, minnek következtében már korán egyedül önmagukra utalva, sajátos és eredeti fejlődési lépcsőzeten menének keresztül, mi különben csak előnyére vált a munkás derék fajnak.

De a régi egyiptomiak nem állottak meg ott, hol a természet maga mutatta meg, mit kíván tőlük. Tapasztalatból tanulták, hogy a föld legtermékenyebb s legtöbb gyümölcsöket hoz ott, hol a víz az áradás alatt legtovább állott, minnek következménye volt, hogy ott a legtöbb termékenyítő iszapot rakta vala le. Megtanulták tehát gátak és csatornák építése által a vízmennyiséget arányosan szétosztani vagy oda vezetni, a hol arra nézetük szerint legtöbb szükség volt. Köny-

nyen megmagyarázható, hogy eképen a termékenység azon vidékeken volt a legnagyobb, hol ezen körülményre legtöbb figyelem fordított, avagy a hol ezt a természet maga leginkább megkönnyítette.

Midőn az egyiptomiak eképen állandó és ugy szólván változatlan környezetben látták magukat, ezen tulajdonság lassankint átment jellemükbe, mely később annyira azonosult a föld és a természet e jellemével, hogy egyikét a másiktól külön gondolni majdnem lehetetlen volt. Ezen azonosulás a természet és az ember között megszabta a miveltségnek is irányát, melyben mindkettőnek része volt.

Egyiptom virágzó állapota és korai gazdagsága természetesen irigységgel és haraggal töltöttek el azon barbár népeket, melyek keletre és nyugatra tőle a vendégtelen pusztaságokat lakták, honnan nem ritkán rabolva és pusztítva törtek be az áldott völgybe és jó módu népességére. Hogy magukat ezen rablóbetörések ellen lehetőleg biztosítsák, már korán eszközökről kelle gondoskodniok, melyekre különben a tevékeny és elszigetelt népnek alig lett volna szüksége. Ily okból erőteljes férfiak már korán szövetkeztek bizalmas polgártársak vezetése mellett, s fegyveres erővel tartották távol határaiktól a kapzsi rablókat, vagy verték azokat vissza, ha velük összeakadtak.

Egy foglalkozás sem alkalmasabb a néptől való különválásra, mint a harczosoké. Már azon körülmény, hogy életüket és egészséges tagjaikat

teszik koczára többi polgártársaikért, kik időközben kényelemben élvezik a biztonság gyönyörét, bizonyos erős öntudatot kölcsönöz jellemüknek, melyből a büszkeség hozzájárulásával, mely véghezvitt rendkívüli tettekből szokott származni, csakhamar egy kiváltságos helyzet fejlődik, mely mindkinkább elválasztja a tömegetől, melyből eredetileg maguk is származtak. — Ha a társadalomnak már egy kiváltságos osztálya van, csak a körülményektől függ, hogy idővel többel is birjon. A papok, kik titokszerű istentudákosságuk által amugy is legelőbb külön váltak a tömegetől, mindig és mindenütt szövetkezvén a harcosokkal, már a második kiváltságos osztályt képezték. Valamint a harcosok és papok, ugy később a kézműveket gyakorló nép is osztályokra szakadt, melyeken belül otthon érezte magát. — Ime az egyptomi társadalom ugynevezett kasztrendszerének alapja és eredete, mely lényegesen különbözik a hindunépek hasonintézményétől, miként egy másik alkalommal megmutatni fogjuk olvasóinknak. Az európai hierarchia, aristocratia és czéhrendszer a középkorban, sőt még később is, ilyen osztályzatokat mutat fel, a nélkül, hogy ezért valaki kasztrendszert látott volna bennök.

A Nilus, melynek egy tágasabb mellékvölgyén kívül, mely a régi Memphis közelében nyílik s most Fayum nevet visel, s mely egy csatornát és a már említett Moeris tavát foglalta magában, egyéb oldalnyílásai nincsenek, tizenöt mértföld-

del torkolata felett hirtelen több ágakra szakad, melyek két legnagyobbika mindig messzebb válik el egymástól; s az egyik kelet, a másik pedig nyugat felé jelzi a sajátságos folyamvidék határait, míg a két főág között számtalan tágasabb és keskenyebb vizutakat mutat fel, melyek többnyire a tenger felé sietnek. A Nilus ezen szétágazása vagy torkolata a görög Δ betühez ($\delta\epsilon\lambda\tau\alpha$) való hasonlata miatt Deltának neveztetik; s habár nagyobb része sós mocsárokat és terméketlen nádasokat vagy veszélyes ingoványokat képez, kivált felső és középső részében, talán az egész hires völgynek legtermékenyebb földjével bir. A Nilus deltája már a legrégebb időkben népes és gazdag városokat számlált, honnan valószínűleg tágasabb értelemben az egész völgy megnépesítése, sőt talán mivelődése kiindult.

Mintegy másfél mértföldnyire Kairótól a mai fővárostól alá, mely egy kissé éjszakkeletre fekszik Memphistől, az u. n. «*tehénhas*»-nál ugyanis két ágra szakad a folyam, melyek közül az egyik «*Rosette-ág*» éjszaknyugatra, a másik «*Damiette-ág*» pedig éjszakra és éjszakkeletre fordul. A Rosette-ág az ó-korban a *bolbiti*-nek, az utóbbi ellenben a *phatniti*-nek neveztettek. — De a régiek még öt más ágát ismerték a Nilusnak, melyek azóta eltűntek; ezek voltak: a *canopos*-i, *sebennytos*-i, *mendesos*-i, *linitos*-i és a *pelusium*-i, mely utóbbi egyszermind a leginkább keletre hajló vala. Ezen öt ágat csak azért soroltuk fel, mert az ország történelmében gyakran emlittetnek meg. Az öt fo-

lyamág vagy csatorna azon városoktól vette nevét, melyek a torkolatoknál feküvének.

Az egész delta már az ó-korban nagy ellentéte volt Közép- és Felső-Egyiptomnak, mely különbség bizonyos tekintetben a nép jellemében is észrevehető vala; és pedig annyival inkább, minthogy idegen jövevények vagy telepítvényesek, vagy kiszorított hódítók, mint a pásztorkirályok s a lybiaiak utódai, nemkülönben a zsidók, mind a Nilus deltájában laktak, még pedig egy időben, midőn uralmuknak vagy befolyásuknak már régen vége szakadt.

De nemcsak ágakat képezett a Nilus torkolata vidékén, hanem tavakat is, melyek hosszú lagunák vagy tengermocsárok képében részben máig is fennállanak, s mint földnyelvek vagy zátonyok gyakran mélyen benyulnak a tengerbe, hol a hajózást veszélyeztetik vagy legalább megnehezítik. Így a *Menzaleh-tó* keleten, a *Burlosz* vagy *Buto*, mint az ó-korban nevezték, s hol egyike állott Egyptom leghiresebb szentélyeinek; végre a *Maraeotis-tava* Alexandria közelében.

Napjainkban, midőn a Suez-csatorna elkészült s a közlekedést a Földközi-tenger és az Arab-öböl vagy Vöröstenger között közvetíti, a Nilus deltájának alakja is, kivált annak keleti része lényegesen megváltozott; mi azonban nem tartozhatván a régi Egyptom történelméhez, általunk tovább figyelembe nem vétethetik. Megjegyezzük mindazonáltal ezen alkalommal, hogy a Nilus s a Vöröstenger már a régi Egyptomban egy ha-

józható csatorna által voltak egymással összekötve, melynek nyomai mai napig láthatók. Sőt Sethi királynak terve volt a két tengert is egymással összekötni, minek megvalósítására azonban több ezer évre volt szükség.

A görögök már a legrégibb időkben ismerték Egyiptomot, melynek vallását, valamint általában és különösen miveltségét oly sajtászerűen tudták hasznukra fordítani. Legelső említés tétetik róla az Odysseaban, hol Homer a ravasz ithakai királyt a Lotophagok vagy lotoszevők országába sodorja kalandos utazásai közben. De a lotoszevők országa felettén veszedelmes volt idegenekre nézve, mert ki azok közül a Nilus partjain termő lotoszvirágból evett, annak ezen sajtáságos országtól megválni többé nem lehetett. Így jártak Odysseus társai is; sőt magának Penelope férjének is csak nagy ügygyel-bajjal sikerült Egyiptomot vagy a lotoszevők országát elhagynia. Ezen mesés leírásnak van azonban egy egészséges magva. Ki ne emlékezne itt önkéntelenül azon husos fazékakra, melyek után Izrael népe a pusztában való vándorlásai közben oly elevenen és megbocsáthatóan vágyódott? Talán nem valószínűtlen, miszerint mindkét eset egy és ugyanazon forrásra vezethető vissza. A termékeny és gazdag, mivelte és ezer kényelemmel dicsekvő Egyiptom nagy vonzerőt gyakorolhatott mindenkire, ki abban egyszer megfordult; semmisen természetesebb tehát, kivált azon zord és miveletlen korszakban, mint az, hogy ezek vagy épen

nem, vagy csak nehezen tudtak megválni egy országtól, mely mindennel gazdagon el vala látva, mi az életet könnyüvé és kellemessé teszi. Odysseus bajtársai, a nélkülözésekhez szokott kemény harczosok, bámulva engedék magukat az egyiptomi kéjkek bilincseibe veretni, melyek a mily ujak valának előttük, egyszersmind ép oly vonzók is voltak. A kiüzött zsidóknak pedig mindenki meg fogja bocsátani, hogy a puszták unatató egyformaságában s a megunt mannah mellett sóvárogva emlékeztenek vissza azon jó életre, melyet Egyiptomban hagytak....

Említettük, hogy a Nilus nélkül Egyiptom ép oly kietlen pusztaság vagy sivatag volna, miként keleti és nyugati szomszédsága. Ezen állítást már vagy négyszáz év előtt akarta Portugal, mely akkoron az indiai tengerut felfedezése következtében gyorsan a legelső tengeri állammá emelkedett, Egyiptom veszedelmére bebizonyítani. Albuquerque herczeg, az indiai alkirály, hogy az akkori Egyiptomot, mint kereskedelmi közvetítőt Európa és Ázsia között teljesen megsemmisítse, egy emlékiratot terjesztett a lissaboni kormány elé, melyben azt tanácsolja, csapoltassék le a Nilus már nubiai felső folyásában, s adassék folyásának éjszaki iránya helyett nyugati vagy éjszaknyugati. Ezen esetben a Nilus elhagyva régi medréd, kényszerűségből egy új ágyat keresett és csinált volna magának Lybia és Sahara homoksivatagain keresztül egész a tengerig, melynek vidékét valószínűleg ép úgy megtermékenyítette volna

idővel, mint régi völgyét; de a mely ezáltal, elvágatva életerétől, csakhamar egy kiszáradt testhez hasonlított volna minden életjel nélkül, hol csak a puszták ragadozói bolyonghatnak vala: éhezve zsákmányután. Szerencséjére Egyiptomnak, India keresztény alkirályának, ezen embertelen, de azért alapos előterjesztése meddő terv maradt.

Herodot, a már sokszor idézett utazó, történész és író a következőleg írja le Egyiptom részletes kiterjedését, melyből annak nagysága az ötödik században Kr. előtt kitünik. A szegényebb falusi emberek földjeiket ölenként szokták mérni; azok, kik egy-kissé vagyonosabbak: stádium szerint; mások, kiknek sok birtokuk van, parasang szerint; végre pedig azok, kik nagyon sokkal bírnak, schoenok szerint, mely egyiptomi mérték. A parasang harmincz stádiumot, egy schoenos pedig hatvan stádiumot tesz ki, a stádiumot 1700 lépéssel számítván. Egész Egyiptom parthossza 3600 stádiumot vagy körülbelül 90 mértföldet tett, avagy annyit, mint napjainkban Holland parthossza.

A deltától egész fel Heliopolisig az ország széles és lapályos, ivóvize azonban nincs. Az ut hossza a tengertől egész Heliopolisig ugyanaz, mint Athentől Pisáig, vagyis a tizenkét istenek templomától egész az olympiai Zeus templomig, tehát vagy 42 mértföld. — Az arab hegységben, mely ezen ut keleti szegélyét teszi, vannak azon kőbányák, melyekben a gúlák építéséhez szükséges anyag töreték. Ezen hegység a Nilustól egész

a Vöröstengerig két havi utat tesz, s keleti oldalán nagy mennyiségben terem a myrrha s egyéb illatos növények. Egyiptomból nyugatra hasonlóképen egy hegység vonul egész hosszában, mely Lybiára s annak sivatagaira támaszkodik. Heliopolistól (On) a Niluson felfelé négy napi járásra mindinkább keskenyebb lesz a völgy. Ezen két hegyláncz között terül el Egyiptom, a tulajdonképeni termékeny és keskeny Nilus völgye.

Heliopolistól Thebáig a Niluson felfelé kilencz napig tart az ut s 860 stádiumot vagy 121 mérföldet tesz. Thebától felfelé még tovább egész Elephantineig további 1800 stádium a távolság.

Ugyancsak Herodot még több más, nem kevésbé helyes észleleteket jegyzett fel Egyiptomról, melyeket a tudomány mai napon nagyon előhaladott állása mellett is legalább részben valóknak kell tekintenünk. Ide tartozik különösen azon állítása: miszerint Egyiptom földje az áradások s az ezekkel járó lerakodási rendszer következtében folytonosan emelkedésben van, s valószínű, hogy hajdan az egész keskeny folyamvölgy mélyen benyuló tengerfenék volt, melyet a folyam csak lassan töltött ki, s melyből a tengert is csak olyan lassan leheté kiszorítania. Ezen észlelet ép oly elmés, mint helyes. A völgy talpa az évenkénti kiáradások következtében lerakodott üledék és posvány által minden évben emelkedik: ezen emelkedés ugyan csekély, alig egy félhüvely évenként, de azért nem kevésbé fontos, s idővel az egész jelenlegi völgyet ki fogja tölteni,

valamint kitölté annak idején a tengert, mely nyelvyszerűen a két hegyláncz között benyomult vala.

Hogy Egyiptom határai már a legrégebbi időkben ugyanazok voltak, mint virágzásának korszakában, avagy miként részben még jelenleg is, arról tanuskodik Herodot, ki elmondja, hogy egyszer Marea és Ápisz városok lakói, kik nem voltak tisztában vajjon Egyiptom területén állanak-e avagy a régi Lybiához tartoznak? *Amun-Rhah* híres jósdájába küldöttek megbizottakat a feltett kérdés megoldása végett. Az említett városok lakói pedig nem üres kíváncsiságból akartak a dolog iránt tisztába jönni, hanem azért, mert szerettek volna Lybiához tartozni, melynek lakóinak a tehénhus élvézete meg vala engedve, mi Egyiptomban szigoruan tiltva volt. Az isten, kihez a kérdés intéztetett, kijelenté: hogy az egész ország, mely Elephantinetől éjszakra vagy a Niluson lefelé elterül, egész annak torkolatáig Egyiptomhoz tartozik, és nem Lybiához; s ez okból a tehénhusra éhező városok lakosai elestek szándékuktól.

A régi egyiptomiak szokásaira és erkölceire vonatkozólag a görög írók után még a következőket jegyezzük fel. Valamint az egész természet más Egyiptomban, az emberek is oly mértékben különböznek a többiektől, ugy szokásaikra, mint erkölceikre, és pedig a házon kívül ép ugy, mint azon belül. Mert mig például Görögországban a férfiak a város nyilvános térein voltak találhatók,

mint a pezsgő és tevékeny élet központján, addig Egyiptomban a férfiak otthon ültenek s szövének, miben már korán kitüntették magukat, vagy egyéb házimunkákat végeztek, az asszonyokat ellenben mindig a nyilvános helyeken lehetett találni, hol csevegve és mulatva töltötték el legszébb idejüket. A régi egyiptomiak ugyanis nagy tökélyre vitték a szövészetben s áruik az ó-korban sokáig a legkeresettebbek voltak. Teherselésnél a férfiak mindent fejükön hordanak, míg a nők vállaikon; hasonlóképen az ellenkezője volt annak, mit más népeknél találunk. Az egyiptomiak azt tartották, hogy mindaz, mi illetlen, de szükséges, tétessék titokban; a mi azonban nem illetlen, azt nyilvánosan kell tenni. S így étkezéseiket nem otthon családi asztalaiknál, hanem nyilvánosan végezték, legtöbbször sétálva uton-utfélen. A nőknek mint tisztátalanoknak nem volt szabad papi szolgálatokat tenni, mint például Görögországban szokásban volt. A gyermekeknek ugyancsak Görögországban kötelességük volt szülőikről, ha azok megöregedvén, keresetképtelenné lettek, tisztességesen gondoskodni; nem így Egyiptomban, hol ezen kötelesség terhe egyenesen a leánygyermekeket érte, míg alóla a fiuk egészen fel valának mentve. Más népeknél a papok mind hosszú haját viselnek, mi tekintélyt és tiszteletet adott, míg az egyiptomi papok egészen leborotválják hajukat. Máshol az a szokás, hogy a gyászoló emberek, de különösen a sujtott család tagjai szomorúság jeléül leborotválják hajú-

kat; az egyiptomiak itt is ellenkezőleg cselekednek, s ha gyászolnak, megnövesztik hajukat és szakálukat, melyeket annakelőtte borotváltak. Az egyiptomiak egy fedél alatt élnek az állatokkal, míg más népek elkülönítve azoktól. Másutt buza és árpa képezi az emberek legfontosabb eledelét, de Egyiptomban ezeket csak kivételesen és szükségből eszik, s kenyerüket sajátságos gyökérlisztből készítik, daczára, hogy földjük a legtermékenyebb s legjobb, s a legtöbb buzát és árpát termi. Az egyiptomiak furcsasága ezen vetemények irányában annyira ment, hogy szégyennek tekintették, ha valaki buza- vagy árpakenyeret evett. A kenyeret Egyiptomban lábbal dagasztották, míg másutt mindenütt kézzel végzik e munkát; ellenben az agyagot s a tüzeléshez szükséges száraz trágyát, mert a tüzelőfa erdők hiányában ismeretlen volt, kezükkel fogják. Az izraelitákon kívül egyedül az egyiptomiak voltak azok, kik a gyermekeket körülmetélték; mi kétségkívül az egészségtan törvényeiből eredett szokás volt. A férfiuknak rendszeren két öltözőjük volt, egy ünnepi s egy köznapi, ellenben a nőknek sohasem volt szabad egy öltözéknél többet birniök. — A görögök és több más népek ugy irnak és számolnak: hogy kezüket balról jobbra vezetik. — Az egyiptomiak nem, mert ezek jobbról balra, tehát visszafelé irtak, mint a zsidók, habár azt állították, hogy ők balról jobbra irnak, a görögök ellenben megfordítva.

Az egyiptomiaknak kétféle írásuk volt, az u. n.

demotikus vagy közönséges, s a hieraticus vagy szent, amazzal a közönséges emberek éltek, emezt, mely egyszersmind a mystikus jeleket foglalta magában, csak a papok és kevés beavatottak ismerték.

A papoknak a legjobb dolguk volt az egész államban, mert jövedelmükből vagy sajátjukból sohasem fogyasztottak, kiadásaikat pedig a templomkincstárból és a köteles adakozásokból fedezték. Halakat enni a papoknak szigorúan megvala tiltva. A bab, keleten különben egyike a legfontosabb élelmi czikkeknél, kivált a köznépnél, Egyiptomban nem örvendett különös pártolásnak, mert habár itt-ott megették nagy szükség esetében, mégis azt tartották, hogy ezen hüvelyes növény tisztátalan, minek okát felette nehéz volna megfejteti. Marhahus (de nem tehénhus), valamint ludhus képezték a papok és előkelők főeledelét, habár a fürjeket sem vetették meg. A papi hivatal örökség utján mindig az apáról a fiura szállott.

Az áldozatok a következőképen mennének végbe, miből világosan kitetszik, hogy azok engesztelő áldozatoknak tekintettek. Az áldozatra szánt állat a templomba hozatván, az oltár elé vezettetett, melyen tűz lobogott. Azután az oltár, valamint az áldozatra szánt állat borral meglocsoltaték; s az istenek neveinek hangos kiáltása mellett végrehajtatott az áldozat, mely után az állat feje levágatott, mint a mely nem tartozott az áldozathoz, s Egyiptomban általában rossz jelnek tartaték. Az állat bőre ezután lehuzatik, feje

pedig kivitetik a nyilvános vásárra, hogy eladás-sék, de a melynek megvásárlását rendszeren csak idegenek szokták eszközölni, és pedig legtöbbször görögök. A fejeket pedig ekképen szokták az egyiptomiak megátkozni: «*Ha azokra, kik az állatot áldozták, szerencsétlenség várakozik, úgy szálljon az, valamint minden rossz — ezen fejre vissza!*» Ezen szertartással állott bizonyosan összefüggésben azon szokás is, hogy az egyiptomiak sohasem ették meg semmiféle állat fejét.

Azonban még mielőtt az állatok áldozatra vitettek, elébb szigoru vizsgálatnak voltak a papok részéről alávetve; mert tiltva volt tökélytelen, hibás vagy beteg állatokat áldozni, mi az istenek nyílt megsértésének tekinteték. Csak midőn az állatok megvizsgáltattak s a pap reá nyomta hátukra pecsétgyűrűjét s egy sástekercset kötött szarvukra vagy nyakukra, volt szabad a templomba s az oltár elé vezetni azokat.

Az ekképen áldozott állatok belei, mint tisztátalanok kivétettek s megégettettek. Midőn az állatok megtisztitattak s czombjaik levágattak, belső részük tiszta kenyérral, mézzel, fűgével, tömjénnel és myrhával tömetett ki, s azután tűzre tétetett, miközben gazdagon öntetett vala reá olaj. Ezen áldozatokat különben rendszeren böjtölés előzte meg; s midőn az áldozat tűzre tétetett, a jelenlévők mindnyájan mellüket verték, ezzel büneik megbánását jelentvén ki. De midőn ezzel is elkészültek, mindnyájan összeültek a templom közepében, hogy az áldozathust elköltsék.

Csak bikákat és borjúkat volt szabad áldozni, nem pedig a tehenet, Isis istennőnek ezen szent állatját. Ha a tehen vagy a többi állatok természetes uton váltak meg életüktől, ekkor megszűnt szent jelentőségük, s a tehenek a folyamba dobhattak, a többi állatok pedig elásattak.

Ilyen volt a régi Egyptom, ilyen története, miveltsége, ilyenek szokásai és erkölcei; s nem lehet tagadni, hogy ezen ép oly vallásos mint gyakorlati nép nemcsak nagy befolyással volt a később felvirágzó Görögország állami lételére ép úgy, mint vallására és társadalmára, hanem kivált művészete és találmányai által megalapítója lett egy józan és egészséges iránynak, mely napjainkban is több mint egy tekintetben érdemel figyelmet. Az ó-kor legreálisabb s ennél fogva legtudományosabb népe a görögök mellett: az egyiptomi volt.

TARTALOM.

Első fejezet. Bevezetés. — A Nilus. — Az egyiptomiak kora. — A legrégebb dynastiák. — Cheops, Chefren és Mykerinos. — A nagy gúlák. — Az egyiptomiak társadalma. — Az ötödik és hatodik dynastia. — Korai hanyatlás. — Uj felvirágzás	
Második fejezet. Egyiptom középkora. — A tizenegyedik dynastia. — Emlékek. — Ujabb hanyatlás. — Az első idegen uralom. — Belviszály. — Egyiptom ujabb története. — A hóditások korszaka. — Nagy uralkodók. — Vallási reform. — A Rhamessidák . .	19
Harmadik fejezet. Építkezések. — A nép nyomora. — A második idegen uralom. — Ujabb felvirágzás. — III. Rhameses. — Nemzeti sülyedés. — Idegen betörések. — Tizenkét király. — Psammetik. — Végpusztulás, a perzsák betörése	37
Negyedik fejezet. A társadalom felosztása. — A fejedelem. — A Pharaok jelentősége. — Kormányforma és közigazgatás. — Igazságszolgáltatás. — Törvények. — A nép jelleme. — Szokások és erkölcsök. — A balzsamozás .	52
Ötödik fejezet. Találmányok. — A képirás eredete és kifejlődése. — Kétféle írás. — Irodalom. — A halottas könyv. — Rhamsinitus kincsesháza. — A csillagászat. — Vallási fogalmak. — Lélekvándorlás. — Istenségek	67
Hatodik fejezet. Istenségek. — Osiris és Isis. — Az alvilág. — Az ítélet. — A lélek vándorlása. — Körmenetek s nemzeti ünnepek. — Szertartások. — Az állattiszteléstől. — A Phönix. — Jellemzés . . .	83
Hetedik fejezet. Művészet: építészet és szobrászat. — Jellemzésük. — A gúlák. — A labyrinth. — A Moeris-tava. — A Nekropolis. — A Rhamesseum. — A sphinx. — A Memnon szobor. — A karnaki romok. — Az Abu Simbel melletti barlangtemplom. — Festészet	100
Nyolczodik fejezet. Egyiptom földjének jelleme. — A nép és társadalom jellemzése. — A Delta. — A Nilus lecsapolásának régi terve. — Az ország felosztása. — Herodot a régiek szokásairól. — Áldozatok és ezekkel járó szertartások. — Befejezés . .	119

100098

